

A szocialista átalakítás áldozatai, sérültek és kárvallottak

A családok életében 1945 után bekövetkezett megtörések ideje és oka pontosa követi a szocializmus kialakításának politikai, társadalmi és gazdasági történetét fordulatait. A háború után először szembesülni kellett a romokkal, a halottakkal és a felelősség kérdésével.

A második világháború után a világ átrendeződött. Az hitleri világrend hatalm-víziója, az Európa feletti német uralom megvalósításának kísérlete, iszonyatos emberáldozatok árán, megsemmisült. Az öldöklés és vérengzés élménye, látványa az átélő tanúk emlékezetébe égett. A világ győztes hatalmai az új erőviszonyok alapján új rarendezik a térképet, határokat tolnak odébb, emberek millióit kényszerítik áttelepülésre, átformálják az emberi viszonyokat. Új gondolatok itatják át a lelkeket a békével más rendnek és igazságnak nyílhatna esélye – egy „jobb” társadalom reményével.

Ahogy a természeti katasztrófa múltán elcsendesül a természet, úgy lesz *katartikus élmény* úrrá azon, aki túlélte a háborút. Már az is élmény, hogy nem szólnak a fegyverek, nem sívítanak a szirénák, már az is megszabadulás, ha az égből fény árad és nem bomba hull.

Minden családban vártak valakit: ki-ki remélte, hogy hazajönnek a háborúbar harcoló katonák – már aki életben maradt közülük, vagy visszatérnek a hadifogságból, hiszen a nemzetközi jog szavatolja az életüket – már aki életben van még közülük. Napfényre jöhetnek az illegalitásban, féllegalitásban rejtelkedő politikusok, azok, akiket német, vagy utóbb orosz fogságba vittek, színre léphetnek a német szövetséget ellenző politikusok, katonák, demokraták, ellenállók, baloldaliak – már aki életben maradt közülük. Nem kell rettegni a zsidó származásúaknak, a megbélyegzetteknek, senkinek, akit a háború alatt üldöztek. Most már az élők szabadon lélegezhetnek. Minden újjá alakult, a politikai pártok is. Demokratikus választási törvény jött létre. Ki-ki előállhatott terveivel-álmai országának demokratikus politikai elképzelésével.

Nem egyhangú és nem egyértelműen általános és tiszta az öröm.

Sok gyötörő kérdés volt: mi fog történni az új nagyhatalmi erőviszonyok alapján felosztott világban? Mit hoz Magyarországnak, illetve mit visz el az, hogy a században

másodszor is háborút veszített szövetséges oldalán állt? A világ újrendezése után hol lesznek Magyarország határai? Az öröm mellett, hogy kikerült az ország egy nagyhatalom nyomása alól, ott az aggodalom, hogy a győztes megszállók – ha felszabadítóknak is mondják vagy gondolják magukat – nem fogják-e a saját, szovjet érdekszférájukba vonni a németektől éppen hogy megszabadult országot. Milyen lesz az az új nagyhatalom, amelyik a térségben uralkodni fog? Sok volt a rettegés, de nagy bizalom is várta az elkövetkezőket.

Ekkor még nem lehetett tudni, hogy a szovjetek a nyugati szövetségesekkel együtt biztosítják a demokráciát, vagy Moszkva egyeduralomra tör a térségben. Sokan aggódtak, nehogy feltámadjon a sok rettegéssel emlegetett „kommün”. Kérdéses volt, hogy kiknek a kezében lesz az új igazságszolgáltatás, és kinek az akarata érvényesül benne? Milyen lesz a várható felelősségre vonás, milyen jog alapján történik, és milyen bűnöket kell elszámolni?

A háború után elindult a társadalom átalakítása, kezdetben demokratikus alapon, majd radikális forradalmi elképzelésekkel, később a „szocializmus alapjainak lerakása” következett, majd végső fordulat a „szocializmus építése” felé. Több szakaszban alakítja át a korábbi társadalom építményét, és sok család – köztük a kutatásunkba került családok – életútjának folyamatát is. Mi fordult elő közöttük abból, ami az országban zajlott?

Itt nem a szocializmus építésének eredményeit soroljuk, hanem azt, hogy milyen árat fizettek ezért az emberek, azokat a veszteségeket és szenvedéseket, amelyeket alapjába épített a rendszer.

A különböző beavatkozások következményei a kérdezett családok mintegy kétharmadát sújtották.

1945–46-ban, közvetlenül a háború után a „háborús bűnök” büntetése következett, a megtorlás a német szövetségért. Ennek a büntető és igazságszolgáltató folyamatnak része volt az úri-történelmi osztályok felelősségre vonása „történelmi vétekért”, hogy hatalmuk bűnök elkövetését tette lehetővé, hogy maguk is bűnrészesek voltak. A volt „uralkodó osztályokat” megfosztották tulajdonuktól, privilégiumaiktól, tisztségeiktől, megtörtént deklasszációjuk. A kérdezettek családtagjai közül börtönbe, lágerbe, illetve internálótáborba kerültek azok, akiket felelősnek vélték: katonatisztek, parlamenti képviselők – de bűnhődtek a háborús bűnösökkel azonos nevű, vétlen testvérek is. Ha később ki is derült, hogy a megbüntetettek között többen ártatlanok voltak, felmentésük megtörtént ugyan, de rehabilitációjuk elmaradt, míg a gyanú árnyéka őket és gyerekeiket is követte. Kutatásunkban ez öt családot érintett.⁵¹

1946–49 között sorozatosan felelősségre vonták azokat, akik az „uralkodó osztály” hatalmában osztoztak, rendjük fenntartását biztosították, állami intézményekben, hivatalokban dolgoztak, és a „bűnös politikát” szolgálták. Munkahelyük

megszűnt vagy B-listázták őket, létfeltételeik bázisát – „privilegiumaikkal” együtt – felszámolták. Ez tizenegy családot érintett a megkérdezettek közül.

Az új hatalom büntető hevíületére jellemző volt az a – később uralkodóvá váló módszer –, hogy „szélesebb hálózattal merítettek”, mint ameddig a vétkesek köre terjedt. A megbüntetett férfiak mellett feleséget, szülőket, sőt a gyerekeket is bűnösnek kezelték, el kellett viselniük a meghurcoltatást és a deklasszációt.

Az új demokrácia építkezésének egyik legjelentősebb „történelmi tette”, az első kormányalakítás után a földosztás törvénye volt.⁵² A legnagyobb „földmozgás”, igazi földindulás a falvakban történt: először 1945-ben a földek felosztásakor, másodszor az 1948–49-es kollektivizálás idején. Adtak, azután visszavonták – kiosztották és visszavették. Az első lépés a nagybirtokok felosztása volt, az „ezeréves per” igazi megoldása reményében, ezért hozzányúltak a magántulajdon „szentségéhez”. A földosztás a szegényparaszti rétegeknek kedvezett, akiket már a többi, régi birtokos paraszttal együtt, majd a később meghozott törvény: a termelőszövetkezetek alakítása foszt meg magántulajdonától. A földosztás nem csak igazságot akart szolgáltatni a nincsteléneknek és kielégíteni a földínséget, megszüntetni a munkanélküliséget, hanem egyben gazdaságilag prosperáló birtokrendszer létrehozását is ígérte, hogy az ország lakosságának túlnyomó részét alkotó mezőgazdasági lakosság felemelkedésével kialakuljon egy kiegyensúlyozott birtokarányokra épülő, hatékony agrárgazdaság.

A földbirtokok kisajátítása olykor szinte népi téletként történt. A birtokos osztály több tagja emigrál, mások elmenekülnek, megkezdődik „az urak futása”. A földhöz jutottak először érezhették magukat a nyertes oldalon, a meghurcolás később eléri őket is: a termelőszövetkezetbe kényszerítéssel. Ezt úgy is emlegették, hogy „elvették a földünket” – ha még szerencsésen is gazdálkodtak, akkor a „kulák” sorsot kellett meg szenvedniük.

A társadalmi igazságtételt szolgáló földosztás azonban önmagában nem hozhatott prosperitást. A földhözjutottak többségének nem volt sem eszköze, se jószága, se tőkéje – de gazdálkodási tapasztalata sem. Nem volt semmije, amivel a kistulajdont hatékonyra tehetné. Az életképtelen kisbirtokosok vergődését – ha igazi szövetkezés módján történik – a szövetkezet megoldhatta volna, így azonban csak fokozta a nyomort. A vizsgált családok mintegy egyharmadát érintette ez a folyamat.⁵³

⁵² A földosztás történelmi törlesztés és gazdasági szükségszerűség volt a magyar birtokstruktúra szélsőséges egyenlőtlenségeinek feloldására. A két világháború közötti magyarországi birtokviszonyokról szóló elemzésében írja Kovács Imre az 1930-as adatok alapján: 1000 kat. hold felett 1 232 nagybirtok volt az országban, amely a mezőgazdasági üzemeknek mindössze 0,1 százalékát jelentette, azonban a művelhető földterület 30 százalékát foglalta el. A szélsőséges birtokmegoszlásban ezzel szemben „sötétlett a törpebirtokok és nincstelének nagy tömege”, hiszen az 5 kat. holdnál kisebb törpebirtokok száma 1 142 294 volt, az összes birtoknak 71,5 százaléka, amelyek csupán 1 748 831 kat. holdon, a teljes terület 11 százalékán osztoztak (Kovács 1989).

⁵³ Részletesen lásd az *Átplántált falusi gyökerek* c. fejezetben.

⁵¹ A sváb családok esetét a későbbiekben külön tárgyaljuk.

A szocialista rendszer megalapozása 1946–1948 között az államosításokkal történt. A köztulajdon kiterjesztése, a volt tulajdonos megfosztása javaitól és termelőeszközeitől a kizsákmányolás felszámolását szolgálta volna, hogy felszabadítsák a munkásságot és az elnyomottakat a „tőke uralma” alól. Először a nagy tulajdonokra vonatkozott, majd nagy léptekkel haladt előre.⁵⁴

A javak köztulajdonba vételét a racionális gazdálkodás szándéka diktálta. „Miénk a gyár!” jelszóval lelkesítették a munkásokat, és a munkások lelkesedtek is. A „fordulat éve” – 1948 – után felgyorsult a folyamat. Az első államosítási hullám után a magántulajdon megszüntetése földindulásszerűen sodort magával mindenkit, aki bármiféle tulajdonnal, termelőeszkővel rendelkezett.

1949–1951 között a közép- és kispolgári tulajdonok „államosítása” során nemcsak tulajdonuktól fosztották meg az érintetteket, hanem lakásaiból is kitérték őket, műhelyeiket, szerszámaikat elvették, szakmájukat nem folytathatták, munkahelyüket – ha saját tulajdonukban volt – elvesztették. Egyeseket kitelepítettek, másokat csupán alacsonyabb – általában segédmunkás – beosztásba helyeztek. Se föld, se kisüzem, se „kóceráj”, se „kreizleráj” nem maradhatott magántulajdonban. Mintánkban huszonhét családot sújtott a polgári és (városi) kistulajdonok felszámolásának akciója. Ez az „egyenlősítő” törekvés a lakosságból immár milliós nagyságrendet érintett.

A magántulajdont felszámoló, az egész társadalmat megforgató új rend, ezzel semmisítette meg a korábbi rendszer képviselőinek gazdasági bázisát. Eltávolította az útból mindazokat, akik a szocializmus építésének voltak útjában, és ezzel azokat is, akiket az akkori eszmék – rögeszmék, sőt üldözöses téveszmék alapján a rendszerre nézve ártalmasnak, tehát bűnösnek nyilvánítottak. Ezzel a szocialista rendszerváltozás, az „alapok lerakása” – illetve ahogyan a történészek ma mondják: a „szovjetizálás” – befejeződött.

Ekkor kerültek sorra a „polgári értelmiségiek” – ez a kategória megbélyegzést jelentett –, az ő „műveltségi monopóliumuk”, tehát szellemi uralkodó helyzetük megtörése céljá vált. Deklassálásukra változatos módon és változó erővel került sor: egyes szakmákban igazoló eljárásnak kellett alávetni magukat, másutt belső rendeletekkel korlátozták működésüket. Voltak megtorlások, voltak egyszerű megalázások, gyanúsítgatások. Volt, aki büntetést kapott ugyanazért, amiért más bocsánatot nyert, sőt: olykor még az adott hatalom is igényt tartott szolgálatukra. Másokat pedig nem csak állásuktól, de lakásuktól, személyi tulajdonuktól is megfosztottak. Ha vezetők voltak

vagy magasabb tisztséget viseltek, és feljelentés, bejelentés érkezett ellenük, vagy egyszerűen „szükség volt a helyükre” (mintánkban a rektor, a hivatalvezető, a közgyűjtemény-vezető eseteiben), akkor pedig kitelepítették őket, lakásukat, ingóságait elvették, és jutalmul az új hatalom megbízható embereinek – párthű elvtársaknak – adták. A polgári származás „eredendő bűne” pedig mindentől függetlenül gyanakvással kísérte végig életüket.

Az 1945-től 1951-ig terjedő időben az új rendszer le- és kiteszított a társadalomból – ha a falusiakat és a városi kistulajdonosokat is idesoroljuk – mintegy másfél millió keresőt, családtagjaikkal együtt 3 és fél millió embert, „deklaszálva” őket, korábbi társadalmi helyükről, ki- és elküldve, üldözve, kizárva vagy eltanácsolva korábbi társadalmi közösségeikből.⁵⁵

A társadalmi rendszer radikális átalakítása, a szocialista rendszerváltás tehát erős sodrással, de több lépésben haladt: első lépés a háborús bűnök megtorlásával a *büntető*, a második a földosztással, kisajátításokkal a *társadalmi igazságtevő*, harmadik az új struktúrával, hatalommal, megfélemlítéssel, a totális rendszer kiépítésével és diktatúrájával az *új rendépítő, rendteremtő* lépés volt.

A háborús győzelem után a szocializmus építése, a szovjet befolyás felülkerekedésével saját társadalmi mintájának követését kívánta, majd kényszerítette Közép-Európára. Miután megtörte a „rég uralkodó osztályt”, „kisajátította a kisajátítókat”, majd átalakította a társadalom szerkezetét, a hatalom szervezetét, és a gazdaság alapjait. Ez együtt járt az egypárturalom megszerzésével, megerősítésével, a diktatúrák sztálini módszereivel 1948–1953 között, a Rákosi-korszakban.

A szocialista államokban alkalmazott módszer révén – szovjet mintára: a koholt perekkel, vagy ahogyan később nevezték: „konceptiós perekkel” minden ellenfelet, ellenséget, ellenzékelt ki lehetett kapcsolni, a bizzar jogszerűség nyomán, a nyilvánosság színpadán hozott ítélettel pedig el lehetett tüntetni. A Rákosi-korszakban Magyarországon is gyakorivá váltak a rendezett perek: a korábbi hatalom képviselői ellen, az „osztályellenség” ellen, az egyházak ellen, az „ideológiai ártalmat” képviselők ellen, a szocialista iparosodást veszélyeztető külföldi tőke ellen, vagy a külföldi vállalatok képviselői, nagytőkések, bankárok ellen.

De indultak perek a politikai ellenfelek ellen, illetve a többpártrendszert képviselő vetélytárs-politikusok bebörtönzése, elűldözése, megölése, internálása érdekében, sőt: a „belső ellenség” – saját elvtársak ellen – is. Így kerültek a vádlottak padjára az egyeduralmat zavaró baloldali szocdemek, a másképp gondolkozó harcostársak, a nem moszkovita – itthon maradt – kommunisták és baloldaliak közül sokan, akár csak a szocializmus üdvözlésére és építésére nyugatról hazasiető baloldali és kommunista emigránsok. 1948–1952 között koholt vádakon alapuló konceptiós perekben meghurcolják, elítélik, majd kivégzik és eltüntetnek őket. A Horthy-korszakban nem

⁵⁴ Elsőként a szénbányák állami tulajdonba vétele történt meg 1946-ban, majd még ugyanebben az évben követte ezt a fontosabb nehézipari üzemek, egy évvel később pedig a nagybankok és iparvállalatok államosítása. A száz munkásnál többet foglalkoztató iparvállalatok államosításáról 1948. március 26-án született törvény, majd a folyamat „betetőzéséként”, 1949. decemberében, már a kommunista hatalomátvétel után került sor a tíz főnél több alkalmazottal rendelkező vállalatok állami kézbe vételére.

⁵⁵ Pető-Szakács 1985: 144.

pusztítottak el annyi kommunistát, baloldalt, polgári radikalist, mint amennyit a kommunista rendszer kezdeti szakaszában az ÁVH likvidált.⁵⁶

Mindezeket túl ismétlődő tisztogatások zajlanak, amelyeket már látszólag sem fednek a joggal, és konstruált perekkel sem magyaráznak. És zajlik a kitelepítés, internálás, konfiskálás, büntetőeljárások – figyelmeztetés és perek nélkül. 1949–1951 között a megfélemlítés erősödik, az ÁVH mindenek felett uralkodik, nyilvántartásában több mint egy millió személy aktáját őrzik. Besúgók – népiesen: „tégglák” – széles hálózata biztosítja a megfigyelést és egyben a belügyi hálózat jelenlétét, minden lehetséges helyen.

Mindeközben a „tisztá eszme” fennlen lobogó zászlaján a szegények, a „megalázottak és megszorítottak” érdeke áll. A cél: felemelésük, kiszabadításuk a „magántulajdon rabságából”, a múlt rendszer teljes összetörése az ő érdekükben áll. Új társadalmat csak azután lehet építeni: a kor ideológiája – és retorikája – szerint az ő kezükbe került a hatalom, évszázadok társadalmi igazságának beteljesítőjeként ünnepli önmagát a szocialista állam.

Az átalakulás radikalizmusa tehát ellentétes irányú társadalmi mozgással történik: letaszítással és felemeléssel. Akit „fentről” letaszítanak, azt állásból, lakásból is kivetik, helyét pedig mással töltik be.

A SZABAD NÉP ÍGY KÖSZÖNI MEG A NÉP „ÉLES FEGYVERÉNEK”, AZ ÁLLAMVÉDELMI HATÓSÁGNAK A SZOLGÁLATÁT:

„Ötvestendő az Államvédelmi Hatóság. Öt évvel ezelőtt ismerte meg a nép és az ellenség egyaránt. A dolgozók bizalma, szerete és a kizsákmányolók gyűlölete övezi azóta is.

A mi politikai nyomozóink, az Államvédelmi Hatóság dolgozói a magyar nép legjobbjainak sorából kerülnek ki. Feladatuk: a dolgozó népnek, a nép államának, a demokrácia vívmányainak, a békének védelme a nálunk hatalmukat veszített imperialisták, tőkésék, nagybirtokosok, a kulák, minden rendű és rangú ellenség és kártevő ellen.

Fiatalkorunk rendőrségünk munkája végigkísérte dolgozó népünk harcát a hatalomért, a szabadságért. [...] (el)gyilkos csapást a másik után mérték népünk ellenségeire, az imperialistákra és ügynökeikre.

[...] A dolgozó parasztságot is oltalmazza az Államvédelmi Hatóság. A vesztüket érő kulákok különösképpen falusi pártszervezeteink, termelőszövetkezeti csoportjaink, földműveszövetkezeteink, traktorállomásaink ellen támadnak. De az Államvédelmi Hatóság itt is leleplezi a kártevőket, megvédi a falu népét.”

A cikk ezt követően az ÁVH-nak a „Rajk-banda”, az amerikai imperializmus, Tito magyarországi ügynökeinek leleplezésében tett „felmérhetetlen szolgálatáról” ír, majd következik a további „dicső tettek” felsorolása: Nagy Ferenc és „cinkosainak” elkergetése, Sulyok, Pfeiffer, Peyer „hazaárulók bűnös üzeneteinek” felfedése, a „Csomoky kém-banda” és a „gyilkos jugoszláv diplomata, Boarov Zsivko” leleplezése, és a „bíbornoki palástban kémkedő, hazaáruló Mindszenty” ártalmatlanítása.

(Szabad Nép, 1950. január 20.)

„A KITELEPÍTÉSEK ÉS IMPERIALISTÁK”

„Ismételten foglalkoztunk azzal az uszító- és rágalomhadjáratokkal, amelyet a nyugati imperialista kormányok folytatnak a Magyar Népköztársaság ellen azért, mert – uram bocsáss – merészeltünk fővárosunkból arisztokratákat, fasiszta tábornokokat, Horthy csendőr- és rendőrtisztjeit, gyárosokat és bankárokat kitelepíteni. [...] Meg vagyunk győződve róla, hogy az angol, a francia és az amerikai munkások egyet fognak érteni a magyar munkásokkal, akik nemcsak helyeslik a Magyar Népköztársaság kormányának ezt az önvédelmi, politikai rendszabályát, hanem kifogásolják – igen helyesen –, hogy ezt az összeesküvő, konspiráló, rémhírtérjesztő társaságot miért hagytuk ilyen sokáig háborítatlanul budapesti luxusvilláikban. [...] Mi értjük, hogy az imperialisták – a grófkort, tábornokokat és csendőrtiszteket védelmezve – igyekeznek leplezni a „felháborodásuk” igazi okait, és krokodilkönnnyeket sírnak – óh – nem a kitelepített hercegek és bankárok –, hanem az állítólag kitelepített kisemberek fölött! Közönséges rágalomról és hazugságról van szó! Egyetlen dolgozó kisembert sem teleptünk ki. Hatóságaink a legnagyobb gondal vigyáznak arra, hogy még véletlenül se érje semmiféle bántódás az értelmiséget, a kisembereket. Ez természetes, pártunk és kormányunk egész politikájából, a nemzeti egység politikájából szervesen következik.”

(Szabad Nép, 1951. augusztus 7.)

perekben szovjet forgatókönyvet követett: börtön, kínzás, vallomás, önostorozás, nyílt bevallása mindennek, amit nem tett, majd végül az ítélet és a halál. De a pszichózis lényege az volt, hogy senki ne érezze biztonságban magát. A közérzelmek hiszterizálása nem kizárólag a diktatúrák vagy a totális rendszerek sajátja. Ha valaki domináns hatalomgyakorlásra tör, és tömeghatás támogatására van igénye, az egyszerűsítő érzelmek és ezt szolgáló gyűlöletkeltő megosztás módja még akár demokráciában is alkalmazható. A veszélyérzet felkeltése, az ellenség kijelölése, megosztást jelent: jóra és rosszra, gonoszra és igazra, amit a jó kisajátítása és védtelenségének megmutatása, annak érzékeltetése, hogy a rossz eltiporhatja. A veszélyhelyzet állandósítása a gonosz uralomra törésével szemben mozgósít, az egyetértőket a gyűlölettel

A deklasszáció folyamata új osztályok felemelésével egyidejűleg történik, a főbb posztokra „tisztá” származású – lehetőleg proletárereditű –, alaposan „kikáderezett”, megbízható gondolkodású, burzsoá és feudális kötöttségtől érintetlen, osztályhű emberek kerülnek, akiket az egykori elnyomottak közül választanak. Az új rend és a párt leghűségesebb követői – az előbbieket alapján – a legrátermettebbek is. A teljes társadalmi helycserében minden korábbi előny hátránnyá válik, ahogyan korábbi hátrányok előnyökké változtak.

Ez volt az elv. A tettekben pedig megfélemlítés és terror uralkodott. A gyakorlat együtt járt a politikai hisztériakeltéssel, az ellenségkereséssel, az üldözéssel. „Inkább vesszen tíz ártatlan, mintsem egy bűnös meneküljön” – így hangzott a szovjet iránymutatás, vagy – népiesebb fordulat – „ahol fát vágnak, ott hull a forgács”.

Az üldözések időszakának paranoiáját jellemzi, hogy az üldözöttségi tudat indokolhatja mások üldözését. A hatalom hajszája a

⁵⁶ Romsics 2003: 343.

fanatizálja, a másképpen vélekedőket pedig megfenyegeti és megbélyegezi. Az indulatok állandó hevítéséhez a veszélyérzet fenntartása kell, a hiszterizálás pedig a „mindenki ellenük van” üldözöttségi tudatának érzékeltetésére, az összefogás, összetartás érzelmi állandósítására.

Akkoriban ellenségnek tekinthető a világimperializmustól kezdve, a volt uralkodó osztályokon át a szabotáló osztályellenségig mindenki, akárcsak a kapitalizmust újratermelő kisparasztok, a kistulajdonosok, a munkásárulók, a volt szocdemek, a hazai „renegát” kommunisták – a logika szerint veszélyezteti a társadalmat, aki másképpen gondolkodik. Az volt a magyarázat, hogy az ellenséges aknamunkától zavaraltanul kell „lerakni a szocializmus alapjait”. A paranoiát jellemző üldözések, a mániákus hatalmi akciók, az ellenség állandó jelenlétének bizonyítása minden uralomra törő populista politikában újrahazsnálható.

Mind az eszmének, mind a megvalósuló társadalmi rendnek nagy szerencsétlensége volt, hogy a világnak éppen az oroszoktól kellett megtanulnia, hogy mi is a szocializmus. Egy bizantinus jellegű, feudális szerkezetbe rögzült, cári önkényt követő, despotikus uralmi rend elmaradott gazdasági színvonalra és szerkezetre épült, és hatalmasra duzzasztott titkosrendőrségre támaszkodott. A magántulajdontól és az uralkodó osztályoktól megszabadult társadalomban azonban a remélt szabadság helyett új despotizmus jött létre. Az egyenlőség helyett új, különlegesen privilegizált réteg emelkedett a társadalom fölé, és egy hierarchikus – szinte feudális jellegű – erőszakosan kézben tartott társadalom építményét hozta létre.

A szegénység a szocializmus első évtizedében nemhogy csökkent volna, hanem a korábbi viszonyokhoz képest is romlott. A szocialista rend a szegénység egyenlősítésének szintjén stabilizálta az életszínvonalat. 1945-ben a termelés a háború előtti volumen egyharmadára süllyedt. A nagy beruházások nyomán, az óriási erőfeszítések következtében, megfeszített termeléssel, 1953-ra háromszorosára növekedett az 1938-as ipari termelés, de az életszínvonal nem érte el az 1938-as szintet. Az élelmiszerhiány pedig, a mezőgazdasági termelés a kollektivizálás következtében annyira általánossá vált, hogy 1951-ben jegyrendszert kellett bevezetni, és az ország gabonaimportra szorult.⁵⁷ A gazdasági bajok és ellátási nehézségek együtt jártak a növekvő

1950 és 1953 között az ügyészségek több mint egy millió büntetőeljárást kezdeményeztek, aminek eredményeképpen 650 ezer vádiratból 390 ezer esetben született elmarasztaló ítélet. Az elítéltek börtönbe, vagy a szovjet Gulag mintájára létesített internáló- és munkatáborokba kerültek. 1953-ban az ország 100 ilyen táborában már 44 ezer, a rendszer által bűnösnek és veszélyesnek ítélt ember végzett kényszerszolgálatát.

(Romsics 2003: 345.)

elnyomással, amelyet egy szűk körön és a fanatikus hívőkön kívül mindenkinek el kellett szenvednie.

A kutatás során készített interjúkban a szocializmus megalapozásának éveire emlékeznek az átalakulás kárvallottai. A sztálinizmus idején javaiktól megfosztott, meghurcolt családok is 1953-ban húzzák meg az időhatárt, amikor elkezdődött valami oldódás, megkönnyebbülés a korábbi terror után. Interjúikban pontosan meghatározzák: Nagy Imre fellépésétől eredeztetik a változásokat, „akkortól kezdtek ember-számba venni bennünket”. „A kitelepítésből visszajöhettek az emberek.” „Megnyitotta az internálótáborokat.” „Elkezdődött a rehabilitáció és kikerültek, akiket hamis perekkel börtönben tartottak.” „Addig nem emberek voltunk” – fogalmaz a kommunista meggyőződésű asszony. „Rákosi alatt borzalmas volt. Minden megtörténhetett az emberrel.” – mondja a magát kommunistának valló nyomdász.

1953-ban, Sztálin halála után enged a szorítás. Elkezdődik a „desztalinizáció” – a világban „olvadásnak” nevezett folyamat – nálunk is. Rákosit leváltják a szovjetek, a fordulat Nagy Imre miniszterségével folytatódik.⁵⁸ Az enyhülést és olvadást 1955-ben visszalépés követi, majd 1956 a robbanás, a forradalom éve lesz.

Az 1956-os forradalomban való részvételért kirótt súlyos büntetések nyomán a részleges, illetve fokozatos amnesztia után kezdődött meg a konszolidáció, amikor mód nyílt arra is, hogy a korábban letaszítottak, sőt osztályidegenek, a korábban diszkvalifikáltak csendes és szívós feltörekvéssel, a kiemelkedés képességével lassan a „szocialista karrier” útjára lépjenek. A hetvenes-nyolcvanas években már ők is helyet kaphattak a szocialista nap alatt.

Egy évtizednek kellett elteltie ahhoz, hogy élhetőbbé váljon az ország, és bekövetkezessen az a különös – a többi szocialista országtól némileg eltérő eredményekkel és feszültségekkel teli – Kádár-korszak, amely a „legvidámabb barakk”-nak becézett szocialista rendszerváltozatot hozta létre Magyarországon.

⁵⁸ Nagy Imre közel 21 hónapos miniszterelnöksége alatt számos reformintézkedésre került sor, melyek célja a feszültségek enyhítése, az elégedetlenség kitörésének megakadályozása volt. A beruházások csökkentésével és átcsoportosításával, illetve a közel egy millió foglalkoztatottat érintő béremelésekkel és az árak leszállításával a lakosság terheit enyhítették. A mezőgazdaságban elengedték a beadási hátralékokat, új, hosszabb időre szóló, azaz kiszámíthatóbb begyűjtési rendelet lépett életbe. Szabadá vált a termelészövetkezetekből való kilépés, sőt a térszek feloszlása is lehetővé vált. Lélektani szempontból döntő jelentőségű volt a terrorrendszer enyhítése. Az ÁVH vezetőjét, Péter Gábort életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, a szervezet pedig ismét a Belügyminisztérium felügyelete alá került. Az amnesztiaendeletek következtében – amely a politikai elítéltek legnagyobb részére nem vonatkozott – a börtönökből közel 16 ezer, az ÁVH és a rendőrség internálótáborából több mint 3 700 ember szabadult ki. Visszanyerte szabadságát a Hortobágyra kitelepített 7281 fő, valamint a Budapestről kitelepített 13 670, illetve a vidéki városokból kitiltott, kényszerlakhelyhez kötött 1194 személy is. (Rainer 1999: 25.)

⁵⁷ Pető-Szakács 1985: 219.

Családok sorsa – egyéni sorsok

A továbbiakban a szocializmusban deklasszáldott, majd ugyanannak a rendszernek későbbi, enyhébb szakaszában valahová felvergődött-felemelkedett családokat mutatjuk be. A traumatizálás nyomán, a családok le- és katasztrofálása után, bizonyos idő elmúltával és a bekövetkező politikai fordulatot követően egyes esetekben talpra tudtak állni, jóllehet sokszor a szülők, nagyszülők származásának – tulajdonának vagy tetteinek – „bűne” továbbhárult a következő generáció(k)ra is.

A korábbi elemzésekből is látható, hogy a század egyik traumájának túlélése senkit nem mentesített attól, hogy egy következő emberi jogsérelmet és/vagy tulajdonfosztást is elszenvedjen. A Trianon miatt Magyarországra menekülteket érhetette később a zsidóüldözés, majd a háború utáni osztályszemléletű gyanakvás, aztán a szocialista berendezkedést megalapozó államosítás: a tulajdontól való megfosztás is. Ahogy a Trianon miatt földbirtokát veszített család is áldozatul eshetett a háború utáni tisztogatásoknak, majd az osztály kollektív felelősségre vonásának, és az ezt követő diszkriminációnak is. A deportálásból megtért zsidókat az átélt borzalmak sem óvták meg a szocialista kitelepítéstől, ha felkerültek a listára. A Don-kanyar és az orosz hadifogság szörnyűségeit a boldog hazatérés követte, majd a földhöz jutás öröme, később azonban át kellett élni a föld elvételét, adott esetben pedig a sikeresen termelő, „osztályidegen” gazda üldözésének – családjára is átháruló – következményeit. Áldás és átok itt kéz a kézben jöttek.

A következőkben közölt – kiemelt – interjúkban a vizsgált minta résztvevői ezekről a megtörésekről beszélnek. Az érzelmeket tartósította, folyamatosságukat felerősítette, hogy a rendszerváltozásig nem lehetett nyilvánosan beszélni a szocializmus idején átélt üldöztetésről. Az sem tisztázódhatott, hogy abban kiki és mi volt a vétek. Az átélt igazságtalanságnak máig éget a kimondatlansága. Ezért újra és újra felhevíti a szenvedélyeket a méltánytalanság érzése és a feloldatlan indulat. Láthatóvá válik ugyanakkor, hogy negyven éven keresztül mit kellett elfojtani, mihez kellett jó arcot vágni, mi minden motiválhatta – feldolgozatlanul – a korábbi magatartást és habitust.

Katonák, urak, polgárok

A háborút közvetlenül követő büntetéssorozatban nemcsak a vétkesek osztoztak, de a családok is. Amikor felelősségre vonták a bűnösöket, a vétkeseket, a felelősöket és mindazokat, akiket annak minősítettek, az perrel, „igazolási eljárásokkal” történt, és kiterjedt mindazokra, akik bűnrészesek voltak a háborúban, felelősséget viseltek a két világháború között baloldaliak, demokraták, ellenállók üldözéséért, gyilkolásáért. Megbüntették azokat is, akik a háborúban különösen kíméletlen bánásmódot alkalmaztak a katonákkal szemben, akik a zsidókkal, munkaszolgálatosokkal kegyetlen-

kedtek – elővették mindazokat, akiknek valami felelősségük volt abban, amit a háború utáni igazságtévő hullám bűnnek tartott.

Ritka esetekben „igazolták” a gyanúsítottakat, de elkezdődik a megtorlás és a büntetés is. Akik különösen megszenvedték a háborút, azok maguk vagy családjuk szenvedéseiért keresték a felelősöket. Az igazságtétel szándékán fölülkerekedhetett a bosszú vágya is. A felelősségre vonásnak a jog ad formát, a perek a keretet – ennek példája a nürnbergi per, aminek megfelelőjét minden ország saját jogrendje, jog- és felelősségérzete, valamint lelkiismerete és vérmérséklete szerint folytatja le.

Nagy szenvedélyek keletkeznek a halottak és a háború rombolása miatt – amit talán el lehetett volna kerülni. A meggyászolt, vagy még gyászolatlan halottak, a visszavárt vagy eltűnt családtagok, és az átélt rettegés fűti a vádlókat, a tanúkat. Felelősségre vonást kívánnak a magyar katonák nevében fellépő ügyészek, mert rossz felszereléssel, hiányos ellátmánnyal, korszerű fegyverek nélkül – vagy éppen használhatatlan fegyverekkel mentek ki a tűzvonalba, és akiket a németek, sokszor megalázoan, a saját védelmükre használtak fel.⁵⁹ Sok indulat forr: fűtötte a magyar hadsereg közlegényeit és tisztességes tisztjeit az, ami a Don-kanyarban történt: a százezer-számmra elpusztult, feláldozott magyar katona sorsa. Őket a vezérkari tisztek felelőtlen sége vitte a reménytelen harcba, és az „utolsó katonáig ellenállunk” parancsa vitte a halálba. Vádat emeltek azok ellen is, akik elárulták Horthyt, lehetetlenné téve kiugrási szándékát – ami pedig megmenthette volna az országot a hadszíntérréválástól, Budapestet a lerombolástól, és azok ellen is, akik felelősök voltak több tízezer katona és civil haláláért. Túl sok rombolás, halál és árulás volt a felelősök számláján: a hadsereg pusztulása, a zsidók elhurcolása és kiirtása, az ország lerombolása és az otthonok feldúlása. A perek a fellángoló szenvedélyek, az igazság és a jogszerűség között keresték a megoldást.

De már a bosszúálló, később kiépülő hatalom üldözési kényszere is érvényesül: feljelentések és gyanúsítás alapján, vizsgálat nélkül vittek el sokszor ártatlanokat is. Az ősbizalmatlanság, a „mindenki gyanús, aki él” később a hatalomgyakorlás általános jellemzőjévé vált. De már ekkor kezdték az általánosítást, a kollektív bűnösség

⁵⁹ 1943 januárjában a 2. magyar hadsereg súlyos vereséget szenvedett a Donnál. Február 1-jén, Gróf Stomm vezérőrnagy, a 3. hadtest parancsnoka katonáinak a következőket írta: „A magyar királyi III. honvédhadtest 1943. január 12-től kezdve a Don-állások közben tartásáért súlyosan veszteségteljes harcokat vívott. [...] Elöljáró parancsnokomnak ismételt bejelentettem csapataim helyzetét, kérve azoknak kivonását, egy hátsóbb helyen való pihentetését és újból való szervezését. Sajnos ez nem történt meg, hanem lőszer, élelem és fedél nélkül, a pusztta havon szenvedtették végig az orosz tél borzalmas éjszakáit. A német hadvezetőség súlyos helyzetében még az élelmet sem tudta biztosítani. [...] A mai napon Siebert tábornok úrtól azt a parancsot kaptam, hogy vezesselek benneteket az Olim-parktól nyugatra eső területre, ahol keresztül tudjuk magunkat nyugat felé törni. Azon az orosz hadseregen keresztül törni, amelyiken a német hadsereg teljesen felszerelt, teljes harcértékű hadosztályai sem voltak képesek! Ezt a parancsot én nem tudom nektek továbbadni, mert nincs értelme, hogy az agyon-fagyott, kiéhezett magyarok cseré, tíz töltnnyel puszként, üres gyomorral, tehetetlenül pusztuljanak el.” (Örkény 1981: 11–12. A háborús veszteségeket lásd a 111–112. oldalon.)

hangoztatását – sokszor van szó „fasiszta ország”-ról és „fasiszta uralkodó osztály”-ról, ezzel a megbélyegzés messze túlterjedt a vétkeseken.

A büntetéseknél már átlátszik, hogy a bűnösök köre kiterjeszthető, hogy széles hálónal merít az igazságszolgáltatás. A büntetések „hullámai” túlterjedtek a jogszereűen alátámasztott határokon. A törvényességen a politika felülkerekedik, a düh diktálja, nem mindig a jogszerűség.

A katonatisztekéről

Az úri osztályon belül, a polgárokhoz képest is kiemelt „kaszthoz” tartoztak a hivatásos katonák. A történelmi földbirtokos családok sarjai, a nemesek fiainak hármastútválasztásából ismert: az elsőszülött fiúé a föld, a következő mehet papi pályára, a harmadik választása pedig a hivatásos katonatiszti pálya. A nemesi származás követelménye már az első világháború előtt fellazult, a hivatásos katonatiszti pálya választhatósága társadalmilag nyitottabbá válik. Polgárfiúk, sőt iparos gyerekek is bekerülhettek a katonaiskolába és onnan a tiszti karba. (A zsidó származás – „természetesen” – kizáró ok.)

Az alacsonyabb társadalmi rétegből kikerült fiatalok tehát végigjárhatták a katonaiskolákat, megfelelő előmenetel – és „tisztapedigre” – esetén tiszti rangot, tiszti kardbojtot kaptak. Az iskolák belső életében ugyan többféle sérelem érhet az alulról jövő növendékeket, történelmi családok arisztokrata sarjai vagy nemesi származású iskolatársaik megalázhatták őket – a kasztrendszer itt merevebben tartotta magát, mint a civil világban –, de már számított az előmenetel is, mint sajátosan polgári érdem. Ha elkülönültek is, vagy elkülönítették őket az iskolában, de amikor sikeresen végeztek, mint tiszteket már csaknem kételkedés nélkül befogadta őket az úri osztály, vagy az úri világot imitáló polgári társaság. A katonatiszti rang és hivatás belépő volt az úri társaságba. Az iskolából

A MAGYAR KATONAI FELSŐ VEZETÉS SZÁRMAZÁSI MEGOSZLÁSA

Az apa foglalkozása	%
Hivatásos katona és csendőrtiszt	16
Hivatásos katona és csendőrtiszt	2
Magánalkalmazott	16
Kiskereskedő, kisiparos	12
Állami tisztviselő	11
Állami kistisztviselő	10
Megyei, járási városi tisztviselő	6
Megyei, járási városi alkalmazott	5
Elemi iskolai tanító	7
Gimnáziumi, tanítóképzői intézeti és polgári iskolai tanár	3
Egyetemi, jogakadémiai tanár	1
Ügyvéd	3
Orvos	1
Gyógyszerész	1
Állatorvos	1
Földműves, napszámos	4
Munkás	1
Összesen	100

Forrás: Szakály 1989: 85–110.

kikerülve az egyenruha és a modor elfedte az eredet különbségeit. Ha a rendi világ kényes őrzői, a címek, rangok családi eredetet számon tartó társaságában megtartották is a különbséget – másutt azonban már nem fürkésztek a családfát, a tisztek „kasztjába” beemelt, alacsonyabb származású tagjának el is felejtették az eredetét, és azon az értékén becsülték, amit kivívott magának. Később a tiszti ranghoz másféle érdemek társultak: a háborús vagy katonai sikerek, a társadalmi előrelépés, a magánélet sikerei – jó házassággal, egyebek mellett – az emelkedő pálya és magasabb rang elérése nyomán pedig különösen becsben tartották őket. A társadalmi hierarchiában megkülönböztetett szerepe volt a hivatásos katonatiszteknek, és ez a – sokszor elemzett igaz, vagy mesterséges, hamis – nimbusz egészen a szocializmus idejéig elkísérte őket.⁶⁰

Kutatásunkban két katonacsalád életfordulataiba és leszármazottainak sorsába pillanthattunk bele: az elsőről a hivatásos katonatiszt leánya, a második családról pedig annak a fia beszél. Az előbbi katonacsaládban a nagyapa az első hivatásos tiszt még a Monarchia idején, aki magas katonai karriert fut be, és fiára örökíti a tiszti pálya becsületét, és meghatározza választását.

Az őrnagy lánya⁶¹

A hivatásos tiszti pálya komoly lehetőséget jelent a felemelkedésre. A katonai képességek és erények, amelyek egy hivatásos katonatiszt egész családjának viselkedését és értékrendszerét is meghatározták – úgy tűnik még a harmadik generációban is tovább élnek. Ha a családban csodált és ugyanakkor szeretett egyéniség volt az apa, hatása az életre szóló tartást is jelentette, a követett értékeket és magatartási elemeket (tűrőképesség, egyenes derék, becsület-kódex megkövetelése stb.) nemzedékeken keresztül közvetíthette. És a bensőséges családi életet is – a külső nyomás ellenére, vagy éppen miatta.

„Apai nagyszülőikig tudok visszamenni. A nagymamám egy olasz nő volt, isztriai származású, a nagypapám Nyugat-Magyarországról származott, és az Adrián tengerésztiszt volt Horthyval. Ebből kifolyólag az édesapám huszártiszt volt, már Ferenc József alatt is. Az apámék kilencen voltak testvérek. Az olasz nagymama korán meghalt, 51-52 évesen. A nagyapa jóval később, nem tudom pontosan mikor, mert én kicsi gyerek voltam, amikor ő meghalt.

⁶⁰ A katona-utakról számos irodalmi alkotás született – mindenek felett Ottlik Géza regénye (Ottlik 1983), de ezen kívül is nagyszerű önéletrajzi írások sora avatja be a kívülállókat. Elgondolkodtató, hogy a szocializmusban miért süllyedt le annyira a társadalmi megbecsültségben, de a fiatalok választásában is a katonai pálya.

⁶¹ 53.: Temessy Klára, 46 éves, mérnök.

A nagyapám elég szegény családból származott, ugyanis akkoriban a szegény gyerekeket vagy papnak, vagy valamilyen katonai pályára, vagy tengerész, vagy egyéb más katonai iskolába tudták beadni taníttatni. Ahhoz is kellett ész. A nagyapám volt a tengerésztiszt, az ő fia, az apám, huszárnak nevelkedett, katonaiskolába járt. A nagyapám járta a tengereket. A nagypapa a Monarchia idején az Adrián szolgált, ott volt egy hadikikötő, és ott ismerkedett meg a nagymamával, aki egy ottani olasz család lánya volt. A nagymama megtanult magyarul, a nagyapám pedig olaszul és németül tudott. Kilenc gyerekük született, életben heten maradtak. Nagyon szigorúan fogták a családot. A viselkedési formákra, mindenre nagyon oda kellett figyelni. Vegyesen, németül és magyarul beszéltek otthon.

Most már mind meghaltak, már csak az unokatestvéreim vannak. A gyerekek egymásnak is segítettek. A tengerésztiszt fizetésből megélt a család. Pesten béreltek lakást. A testvérek közül a lányok háztartásbeliek voltak. A férfiak általában minisztériumi alkalmazottak voltak. Hadügyben, pénzügyben dolgoztak, katonai pályán csak az apám volt.

Itt Magyarországon éltek a szülők, Budapesten. Az apám 6 éves korától katonaiskolába járt. Katonának nevelkedett, kollégiumban töltötte a gyerekkora nagy részét, a megfelelő fegyvellemmel ellátva. Úgyhogy végül is egy nagyon klassz ember volt.

A nagyapám életében az volt a csúcspont, hogy Horthynak volt a szárnysegédje, részt vett az első világháborúban is, Ferenc Józsefnél volt magánkihallgatáson. Édesanyám szülei ismertek voltak, francia eredetűek. Egy ág Franciaországban maradt, egy másik ág átment Németországba, Weimarba és környékére. Onnan jöttek át Magyarországra. Általában irodalomírók, történészek, kutatók, ilyesmi voltak.

'Minél többet tud valaki, annál értékesebb ember lehet'. Édesanyám ebben a légkörben nőtt fel, egyetlen gyerek volt, aki zenélni tanult, irodalomban nagy jártassága volt. Zongorázni tanult, volt egy pianínónk '54-'55 körül adtuk el.

A szüleim között nagy különbség volt, de egész életükben nagyon szerették egymást, nekem az mindig példa volt, ahogy ők éltek, és az a nagy szeretet.

Őrnagy volt az apám a II. világháborúban. Az elsőben is ott volt, mint huszártiszt és főhadnagy. Nem emlékszem pontosan, hogy milyen hadszíntereken volt. Mesélte a támadások menetét, de hogy merre volt a front, azt nem tudom. A németek alatt becsületrendel is kitiűntették.

Az apámék családjából az apám vitte a legtöbbre. Magas rangban volt, és voltak kitiűntetései. Becsületrendje volt, és sokféle más kitiűntetése volt. Vaskeresztje karddal és sisakkal díszített volt, '21-ben kapta.

Egy sváb faluban építkeztek a szüleim. Amikor elkezdték kitelepíteni őket az országból, akkor egy-két család megmaradt, de aztán visszasiűrógtak. Nem nyaralónak épült, de tulajdonképpen nyaralni jártak ki. Amikor vége volt a háborúnak, akkor az apám dutyiba került, és aztán elvették a házat. A múltkor olvastam egy levelet, amit az apám a börtönből írt az anyámnak, hogy tudja, hogy ez az egész cirкусz nemcsak azért van, mert ő katona volt, hanem azért is, mert fáj a foguk a házunkra. Hát el is vették. Más tulajdonunk nem volt.

Följelentették őket, mert bujtattunk a házunkban családokat a németek előtt. Amikor bejöttek az oroszok, nem is nagyon tudtunk visszamenni egy darabig a házunkba, mert akiknek odaadtuk, hogy ott nyugodtan lehetnek, azok jelentették fel az apáma. Azzal jelentették fel – itt megvan a peranyag –, hogy apám háborús bűnös volt. A ÁVH elcipelte őt is, anyámat is. Édesanyám akkor volt terhes a testvéremmel, de nem számított. Az a csoda, hogy kikerültek. Újra nem nagyon lehetett kezdeni semmit. Eg évig volt börtönben, mert végül is fölmentették kellő bizonyíték hiányában. A mamát elengedték, mert nem tudtak ellene vádat emelni. Az apámat '48-ban kiengezték, akkor utána még volt egy kis kényszermunka Dunapentelén. Amikor kijött a börtönből, akkor nem volt munkája, egy-két évig kint éltek, amíg a házunkban lehetett lakni, gyümölcsösünk volt, 4800 négyszögöl, ez a házhoz tartozott. Konyhakert is volt abból éltek.

Az embereket végül is tönkre lehet tenni, csak idő kérdése. Az apám portás lett, sokaig nem kapott állást sehol. Háromszor kapott infarktust, amikor portás volt.

Apám nem politizált, a katona nem politizál. Nem volt kommunista beállítottságuk. Apám nem vett részt a forradalomban, nem engedték. Ment volna mindenfelé, de nem engedték.

Vallásos volt a család, úgy is neveltek. Gyakorlatilag a rendszer elleni volt a gondolkodásuk. Nem jó ez a szó, hogy ellen, mert végül is benne kellett éljünk. De tudatosították bennünk, hogy ők tettek tönkre minket, a családot. És vannak dolgok, amin nem lehet csak úgy átlépni.

Mégis tele vagyok egész gyerekkorom, meg a családi életünk szép emlékeivel. Mert nagyon nagy szeretetben nőttünk föl, és mindig jó volt együtt lenni. Nélkülöztünk, az biztos, de az egész atmoszféra kárpótolt.

A rendszerváltozás után a kárpótlási kérelmünket elutasították. Semmi anyagunknak nincs nyoma a Földhivatalban. Egyébként az a vállalat, amelyik elvette a házunkat, most följánlotta a munkahelyemen eladásra 20 millióért. Ingyen elvette, most akar tőlem 20 milliót.

Pályaválasztásáról elmondja, hogy családi helyzetükből feljebb jutni csak valamilyen nagyon konkrét szakmával lehetett.

„Olyan pályára kell menni, amivel a világ bármelyik pontján meg tudok élni. Ilyen származással csak ideológiamentes, politikamentes 'reálpálya' jöhet szóba. Ami mindenütt használható. Ez az orvos meg a mérnök. Ma már nem lennék mérnök. Lehettem volna kedvem szerint történész, irodalomíró, de hivatásszerűen ezt nem lehet üzni, mert nem lehet tudni, hogy az élet hova vet. Ez egyértelműen szülői útmutatás volt, hogy reálpálya legyen. A cél mégis elérni, megtartani és megfelelni egy jó társadalmi igény szintnek.

Nappali egyetemről szó nem lehetett, tehát maradt az esti. Tervezőirodában rajzoltam az érettségi után, és mellette végeztem el az egyetemet. 18-19 évesen az ember nem tudja, hogy jól választ vagy nem. És az évek elmennek, és nem lehet változtatni.”

Nem először és nem is utoljára találkozunk ezzel az érveléssel. Ahol a származás problémává vált, legyen „osztályidegen”, zsidó vagy arisztokrata, a pályaválasztásnál

a szülőknek hasonló tanácsaik voltak. Ez a kelet-európai történelem feltételei között kialakult életmegtartó stratégia része.

Az apa már nem tud kikerülni a gödörből, amibe beletaszították. Már nem is fiatal, bele is betegszik sorsába. Az anya alacsony beosztásban dolgozik mindvégig. Mégis van a családban erő, hogy a nyomasztó külső feltételekkel szemben, a „*belső összetartozásban a szeretet légköre*” tartsa össze a családot. A továbbadott öntudat fenntartó erőt és igényességet jelent. A leányuk a szocializmus enyhülése idején már visszaküzdí magát egy középosztálybeli életszintre, miközben megmarad szembenállása a rendszerrel, és végigkíséri életét, de azzal a tudattal, hogy ennek ellenére „*élni kell benne*”.

Megfogalmazása pontos: „*Gyakorlatilag a rendszer elleni volt a gondolkodásuk. Nem jó ez a szó, hogy ellen, mert végül is benne kellett élnünk.*” Alkalmazkodni kellett azokhoz, akik sem racionálisan, sem „*zsigerileg*” nem elfogadhatóak a számukra. A társadalmi helyzet személyes értékrendjükkel szemben áll. A kettős mérce és gondolkodás kettős lelket, és állandó kiegyensúlyozó képességet kíván. Benne kell lenni, de kívül is kell maradni. Szemben állnak, de részt is vesznek benne, az őszinteség lehetősége és az ellenállás esélye nélkül. Ez az a helyzet, ami vagy megedzi vagy felmorzsolja az embereket.

A szocializmusban szerzett tudás – ha nehezebben érhetik is el –, a rendszerváltozás után esélyt jelent a pályamódosításra. Az erőt is az adja hozzá, hogy a rendszerváltozás a családnak legalább erkölcsi igazságot szolgáltatott. A dinamikát pedig az igazság nyilvánossá válásának lendülete adta, hogy kihasználja az új rendszer lehetőségeit. Kezdeményez, tudását vállalkozásokban hasznosítja, boldoggá teszi, hogy az igazság kimondható, ebben a megpezsztülő világban. Bár még kétségei vannak, hogy merrefelé vezet ez az újfajta nyitás, de a világ rendje helyreáll a visszazökkent történelemmel.

A tisztí család „deviánsa”⁶²

A vizsgálatunkban szereplő másik katonacsalád sarja más feltételek között élve, más szemlélettel és másféle alapállásból látja elődei történetét. Itt a családjával szemben lázadó apa árván maradt fia mondja el mindezt.

„*Nagyapám iparos ember volt. Olyan szinten élt, hogy a gyerekeit tudta iskoláztatni, Ludovikára, akadémiára, egyetemre, ugye gyermekorvosnak adja őket, tehát olyan jól menő iparos volt. Csodálatos ember. Ő is dolgozott, de volt két-három alkalmazottja.*

Édesapám testvérei (négyen voltak fiúk) katonatisztek lettek meg gyermekorvosok. Két horthysta katonatiszt, egy gyermekorvos, aki Szálasi mellett állt. Egyik testvérét háborús bűnösnek kivégezték.

Alapvetően apai vonalon mindenki – hát... ludovikások voltak, magyar bajtárs vitézek voltak. A Horthy-rendszerben lévő minden ilyen úri egyesületben, lövészegylet, ilyenekben mind benne voltak. Aktív társadalmi életet éltek. Édesanyám mondta, hogy bálók voltak, fogadások, jótékonyági estek, osztogattak csomagokat.

Édesapám rokonsága a németekkel kénytelen volt kimenni nyugatra. Azért kellett a családnak kimenni nyugatra, mert ők, akkoriban nem maradhattak itt meg. Mikor ment nyugatra a front, akkor ők is mentek. A szüleim '43-ban összeházasodtak, '44-ben kimentek, és '45-ben visszajöttek. Édesanyámmal jött csak vissza édesapám. Mert akkor édesapám nem bírta a strapát. Édesapám szívbeteg volt, és nehezen bírta a megpróbáltatást. Bajorországban krumplit kapáltak. Gyakorlatilag ingyen munkások voltak ezek a menekültek, és édesapám kikészült. Nem is tudták megszokni a kinti életet. Meg hát édesanyámnak a szülei is itt voltak.

A többiek meg a félelem miatt nem mertek visszajönni, a család egy része él Németországban, meg kimentek Amerikába.

Hát édesapámat nem igazolták természetesen. Pedig édesapám nem tudta elviselni azt a kardcsörtetést, édesanyámnak viszont rettentően tetszett. Édesapámat taszította ez a horthysta, irredenta, sovíniszta, nacionalista hangulat, ami volt a családban, tehát nem is nagyon szeretett összejárni a testvéreivel. Fel is lázadt ellenük. Édesanyám mondta, hogy apa egy európai gondolkodó volt, aki érezte, hogy ez valahova zsákutcába vezet. Ez egy nagyon komoly konfliktusforrás volt, édesanyám mondta, hogy rettentő veszekedések voltak '43–'44-ben.

Három éves koromban halt meg édesapám. Előtte az apósa, a nagyapa vállalatánál dolgozott. Fizikailag sem volt másra lehetőség, mert úgy el voltak nyomva '45-ben, hogy örültek, hogy élnek. Háborús bűnös testvére volt, a névazonosság bélyeg volt. Hát édesapám munkát nem kapott, az apósa foglalkoztatta, ő csinálta a könyvelését, és ezért, hát ingyen nem fogadták el, dolgozott, és a nagypapa támogatta.”

A kérdezett apjának – meglehetősen rövid élete alatt – két korszak konfliktusával kellett szembesülnie: először a családjában uralkodó eszmékkel ütközik, a németbarátság, és a háborús elkötelezettség miatt. Súlyos veszekedésekről maradtak emlékei. Bár családjával Németországba kerül, de nem marad ott. Hazatérve pedig nem tud megszabadulni a család megbélyegzettségétől, hiába állt szemben az ő jobboldaliságukkal, és hiába tért nyugatról haza. Nincs szabadulás: se kint, se bent, se a családban, se a külvilágban, se a korábbi, se a megváltozott társadalomban nincs helye – hamarosan meghal.

Az apósa, a pallér segít az apján, akivel ugyanakkor „*snassz volt leülni az ezredes úrnak kártyázni*”. Az unoka már felnőtt férfi – kutatásunk egyik legszebben megidézett nagyapa-alakját köszönhetjük neki. Az apa ellenállásának képe idealizálódik – nehéz versenyre kelni a halott apa emlékével –, a nagyapa ellenállhatatlanul rokonszenves autonómiája fiában összekapcsolódik az unokában élő kritikai hajlammal, és a lázadás eleven szellemével. Az apa hatása mellett a szabad szellemű, és makacs

⁶² 70.: Székelyhidú Gergely, 40 éves, műszerész a BKV-nál.

polgár nagypapa segít a felnövekedésben, míg a fiú szüntelen keresi a maga útját, fenn tartja az önálló és szabad döntés igényét, így minden adott lehetőségéből valami jobbat akar formálni.⁶³

A képviselő fia⁶⁴

Aki vizsgálatunk során elmondta apja történetét, ma vállalkozó, sok mindent megpróbált, sokféle munkával, sokféle szakmával kísérletezett. Az ő életét máig is az a súlyos trauma határozza meg, ami az apjával történt 1945–55 között, akit – bár a Horthy-korszak parlamentjének ellenzéki szárnyához, a kiszáradt korszakhoz tartozott –, a háború után mégis elvitték az oroszok. Lelkében, reflexeiben még mindig benne van a törés. Élete kezdetétől tíz éves koráig kellett apját nélkülöznie, akit kiszáradt korszakból és tíz évre elhurcoltak hazájából. Mindennek ellenére mégis az apának van a legfontosabb – stabilizáló – szerepe a fia életében. Máig is.

„Apámnak jogi egyetemi végzettsége volt, csak nem gyakorolhatta a háború után. Ő nem került a frontra, mert parlamenti képviselő volt, és mint ilyennek mentelmi joga volt. A második világháborút mégsem sikerült megúszni, mert a béke első napján, 10-én, elvitték hadifogolyként. 'Létszámhiány miatt' vitték el 'malenkij robotba', és 1954-ben már (!) szabadult is. Én '44-ben születtem, az első tíz évemet apa nélkül töltöttem. Lehetett tudni, hogy hol van, mert néha jött egy levél, vagy inkább üzenet.

Apám nem mesélt erről a tíz évről. Lelkileg nem, de fizikálisan megtörte. Egyszázból, 42 kilóval jött haza. Egy ideig segédmunkás is volt, majd raktáros volt egy vállalatnál. Ott lett adminisztratív dolgozó is, majd adminisztrációs osztályvezető. Onnan ment nyugdíjba 1973-ban. Nyugdíjasan is dolgozott ugyanott.

Ma már nem él, nem érte meg a rendszerváltást sem. Májrákban halt meg '76-ban, de nem ivott.

Anyámnak nyolc általános volt. Először kalapos volt, az nem tetszett neki, aztán kitanulta az esztergályos szakmát, a Repülőgépgyárban esztergályosként dolgozott. Amikor férjhez ment, akkor otthon maradt.

43-ban született a testvérem, '44-ben én. Amikor apámat elvitték, akkor anyám a Pátyolatnál dolgozott segédmunkásként. Utána raktáros volt ugyanannál a vállalatnál, mint apám, de másik részlegenél. Beosztott raktárosként ment nyugdíjba '76-ban.”

Amikor fiatalok voltak a szüleim a III. kerületben éltek. Amikor összeházasodtak, és az a ház bombatalálatot kapott, és akkor ide költöztek, ebbe a kerületbe. Nem ugyanabba a házba, akkor, amikor a zsidókat kilakoltatták⁶⁵, akkor egy ilyen lakásba beraktak

minket. Azok közben hazajöttek, és akkor költöztettek minket egy szoba-konyhába, ugyanabban a házban, '46-47-ben. Aztán a VII. kerületbe.

Szoba-konyhában nőttünk föl, krétával volt leválasztva a gyerekszoba, kerek fürdőszoba a lavór. Ennek ellenére nagyon kellemesen gondolok vissza rá. Jó volt a család. Mindig vártam apámat, hogy jöjjön haza, akkor játszott velünk, jó volt, meleg légkör volt.

Estin technikumot végeztem 21 éves koromban. Azóta nem jártam iskolába. Én szerettem volna a műszaki egyetemet elvégezni, kétszer jelentkeztem, de a szóbeli soha nem sikerült. Életrajzot kellett volna írni. Többek között a papám képviselőisége elég volt ahhoz, hogy ne vegyenek fel.”

Az apa fontossága – bár az első tíz év kimaradt közös életükből – mégis meghatározó. Hiába volt pótolhatatlan a kiesett idő, az apa-fiú egész életet megalapozó kapcsolata mai napig tartja, viszi és stabilizálja az életét. A bűn nélkül elszenvedett büntetés nyomán a gyanakvás a fiúra hárul. Nem veszik fel az egyetemre, bár többször jelentkezik. Az apa parlamenti képviselőként hiába volt ellenzéki – jobboldali pártoktól beszorított kiszáradt –, nem tettek különbséget. Rossz káder, rossz család, nem lehet belőle értelmiségi. Másodíziglen tart a büntetés, de harmadíziglen viszi tovább a sérelmet és az elszenvedett jogtalanság tudatát.

Az életében biztonság addig volt, „ameddig apám élt, a mélypont, amikor meghalt, az volt. Annyira meghatározó személyisége volt a családnak, hogy utána szétesett a család. Anyám már nem tudta úgy összetartani.”

A megbélyegzett család nehezen jut munkához. Abból is először a nehezét kapja, és olyat, ahol nem tehet kárt a gyanús – még talán ellenséges – elem. Hiszen az a logika érvényesült, hogy ha valakit büntettek, biztosan megvolt az oka. Nincs, aki megvédje őket, az ártatlanság nem elég, a letöltött büntetés sem oldoz fel, és nem teszi tisztává vagy befejezetté, hogy megbűnhődte azt, ami bűne sem volt. Abszurd helyzetek sorozatos érthetlensége alapozza meg a fiú életét.

A gyerekkori traumatikus indulás ellenére – vagy éppen azért – sokfelé próbálkozó, színes, változatos életre derül fény. Nagy derűvel beszél el, hogy mi mindent csinált, talpraesettsége, ügyessége, rugalmassága hogyan viszi új kísérletek felé. Zaklatott gyerekkora után mégis van belső stabilitása és küzdőképessége. Sok mindent kipróbál, (taxizik, technikus, zenekarban játszik, ahol fellépéseket vállal, emellett vállalkozik, a „jég hátán is megél”, és mindebben társa a felesége). Magatartását az alapozta meg hogy igazi biztonságot kapott az apjától, akinek ideálja egész életében elkíséri. Nem az anyagiak bősége vagy a stallum biztosítja a lélek erejét, hanem az a szellem, amit gyermekkorában az apjától kapott.

Nem múlt el nyomtalanul azonban mindaz, ami megterhelte – volt ugyan belső biztonság a külső világ bizonytalansága ellenében – de a tapasztalat mégis azt diktálja, hogy soha sem lehet igazán biztonságban, valamitől mindig kell tartani. El is mondja: „vettünk egy lakókocsit, ha valami történik, azonnal tovább lehet állni”.

⁶³ Órá az Emelkedés, süllyedés, emelkedés cím alatt térünk vissza.

⁶⁴ 55.: Kósa Tibor, 49 éves, vállalkozó.

⁶⁵ A Szovjetunió területén létrehozott speciális táborokba az elfogott, deportált vagy hadifogságba került katonák és civilek kerültek. Az elhurcoltak közül sokan meghaltak, és akik túléltek, azok is csak évek múltán szabadultak ezekből a kényszermunka-táborokból. (Lásd A háborús veszteségek c. részt.)

⁶⁶ Gettóba vitték, deportálták.

A vizsgálat során az unoka mesél szeretett nagyszüleiéről: nagy csodálat él benne a családot megtartó lelkierő iránt.

„Az anyai nagymama nagyon rangos családból származott. Terhes lett édesapámmal, házasság nélkül, és akkor a család kitagadta, és borzasztóan nyomorúságos körülmények között élt. Rengeteget dolgozott. Nagy árat fizetett azért, hogy megszült a fiát. Soha nem fogadta vissza a nagy család. A másik nagypapa szintén egy nagyúri családból származott. Állítólag a fél megye az ő birtokukban volt. Nagypapa még a képviselőválasztáson indult is, és őt szerették ott sokan.

Tudom, amikor ez a kommunista éra bejött, amikor létesítették a különböző termelőszövetkezeteket, akkor ő nem volt hajlandó belépni, nem fogadta el a dolgokat, kritizálta, fenntartásai voltak és bizony páros lábbal repült. Amijük volt, elvették, de a testvérétől is. Valami sufniba költöztették be a nagy ház helyett. Ők is földönfutók lettek. Sőt, ott még a sógora börtönben is ült.”

„Nálunk a család rendkívül bezárult. Ezt, hogy mi történt, soha nem firtattuk, nem lehetett erről nagyon beszélni. De az életkedvüket nem veszítették el, teljesen vidámak voltak. Rendkívül szerettem odajárni hozzájuk, a sornak az egyik legszegényebb háza volt, de nagyon tiszta, fakilincs volt még rajta. Akkor, amikor ezek a dolgok jöttek, még nekem sem, előttem se beszéltek semmit. ... soha nem beszélünk róla.

De nagyon egyszerű kétkézi munkás lett belőlük. Jól érezték magukat a bőrükben. Én nagyon kicsi voltam, az unokatestvérek jobban tudják, mi volt.

Soha semmi nem sújtotta le úgy őket, hogy elvesztették volna az életkedvüket.

Én azt hiszem, hogy ők sokkal bölcsőbbek voltak nálunk. Úgy tapasztaltam, hogy nekünk minden kiszaladt... úgy az ember kezéből. De ők, elvettek tőlük mindent, másnap felkeltek és újra kezdték az egészet. Ez az óriási akarat és kitartás, amit nagyon-nagyon becsültem bennük, nagyon szerettem.”

A történelmet a győztesek írják, az igazságtevést a győztesek diktálják, a jog az ő igazságukat szolgálja – és ugyan mi mentheti azt a hadi erényt, ami egy században kétszer is a „rossz oldalra” állt. Így kétszer kellett a nemzeti öntudat megaláztatását elviselni. Pedig a háborús veszteségen kívül a Nagy Szövetségesektől elviselt többszörös megaláztatás is alááshatta az önbizalmat. A Nagy Német Szövetségestől el kellett viselni a megszállás megaláztatását, és a harcokban is a magyar seregek szégyenletes függőségét, alávetettségét. Kétszer tépázta meg a katonai büszkeséget, a megvert hadseregekben nyomorulttá vált katonák sorsa.

A politika gyökeres változásával elveszett az áldozatok, a hősi tettek érdeme és értelme. A részvétel érdemének korábbi büszkesége vétekké, sőt – az 1945-ös megítélés szerint – háborús bűnné változott. Továbbá az a szenvedés, ami a második világháborúban a polgári lakosságot érte, a tudat, hogy nem voltak képesek megvédeni

hazájukat a megszállóktól egyik esetben sem, fokozta a bűntudat érzését, és a bűnösség szűgyenét, a veszteségérzést.

Gyógyíthatatlan sérelemmé vált a kutatás tanúsága szerint a csodált apa meghurcolása, amit a családnak passzívan, vele együtt kellett elszenvednie. A megrázkódást nemcsak az apa internálása, a vagyon elvesztése okozhatta, hanem a legnagyobb becsült érték semmibevétele: annak a megalázása, aki „a legtöbbre vitte a családból”. A családi öntudat dicsőségét rombolta le a szocialista rendszer, életvezérlő eszméjük kétségbevonásával.

Fájdalmas és sértő volt, ahogyan egybemostak mindent, és vétkesnek minősítettek mindenkit. Az is, hogy a büntelenség büntetése után is fennmarad a gyanakvás. Semmi nem oldódhat fel, a feleség és a gyerek is tovább viseli ártatlanul az igaztalan büntetést.

A kitelepítés

A joggal alátámasztott jogfosztásnak a szocialista rendszer megalapozása idején törvényes háttere volt. Mintánkban három családot sújtott a meghatározó esemény a kitelepítés. Elvben „a népi demokráciát veszélyeztető elemek” kerültek a kitelepítendő listájára – valójában a hisztériakeltést, a megfélemlítést, és az újabb konfiskálást szolgálta. (Lásd a 123. oldalon a Szabad Nép cikkét.)

1951-ben történt, amikor már elmúlt a háború utáni izgalmi állapot, amikor a háborús bűnösöket már megbüntették, amikor a volt uralkodó osztályt megfosztották tulajdonától, egzisztenciájától, amikor a hatalmi helycsere megtörtént. Csak éppen a társadalom működésével voltak súlyos bajok, az élelmezéstől a termelésig, a közellátástól a mindennapi életig, az életszínvonaltól a lakáskérdésig. S mivel a rendszer nem lehetett felelőssé tenni, hiszen a hivatalos ideológia szerint az tökéletes, racionálisan felépített – a nehézségek oka, hogy nem tudta áttörni, a „múlt átkos örökségét”. Ennek nyomán érzékeltették, hogy minden területen ott vannak a szabotőrök a volt uralkodó osztály tagjai személyesen gátolják a gazdasági sikereket. A kitelepítés szélesebb társadalmi sávokat célozott meg – és már a jogszerűség látszatával senkivánta terhelni a végrehajtó szervezeteket.

A kiválasztást azonban korántsem jellemezte valamilyen egységes vezérelv. Voltak ugyan a kitelepítendő közt magas rangú katonatisztek, magas fizetési osztályokba sorolt tisztségviselők, a végrehajtás során azonban önkényesen határozták meg, hogy kik veszélyeztetik az államrendet. Ahogy a kisparasztból is lehetett kulák, az antifasiszta érzelmű tiszt családját háborús bűnösneként tartóztathatták le, a deportálásból megtért zsidó szállodatulajdonos pedig osztályellenséggé válhatott. Hasonló módon került be a kitelepítettek közé a „nagy szórásban” polgári értelmiségi szakértő, aki ellen foglalkozásán és fizetési osztályán kívül semmi vád nem volt.

⁶⁷ 73.: Kálmán Józsefné Bodor Katalin, 44 éves, anyagbeszerző.

Az egyik legnevezetesebb, nemzetközi hírű tudóst is utolérte a szocialista tisztogató, a kitelepítés – vizsgálatunk során unokája beszélt el a történetet.

Nagyapja főiskolát alapító rektor volt, aki a Horthy-korszakban a magas fizetési osztályba tartozott, így belekerült abba a kategóriába, amelyet az 1951-es kitelepítések érintettek. Ráadásul a főiskolán még szembe is szegült az intézkedésekkel, amikor „politikailag megbízható” kádert helyeztek fölé – egy „egyébként jóindulatú” munkást –, aki soha életében nem foglalkozott ezzel a szakterülettel, aminek a rektor világhírű szakembere volt. Döntéseivel a rektor nem értett egyet, úgy vélte tönkreteszi a főiskola a gyakorló terepét, „nem bírta nézni, ami ott történik”, nem akarta hagyni, hogy lerombolják, amit az elmúlt időszakban felépítettek. „Ellenállása” különösen súlyos megítélés alá esett. Megjelentek „életszínvonalának megfelelő”, szép nagy lakásában a rendőrség emberei, adtak neki három órát, hogy húsz kilónyi, legszükségesebb holmiját csomagolja össze, a ház elé állították a teherautót, amiben már többen is voltak. El kellett hagynia otthonát, Budapestre nem volt szabad visszatérnie, Szabolcs megyébe telepítették ki. Ott mezőgazdasági segédmunkásként élte életét az iskolaalapító, nemzetközi tekintélyű tudós, majd egy idő után, amikor enyhültek a viszonyok, visszakérült Pestre, és lehetővé vált, hogy az általa alapított iskola gyakorló munkaterepén segédmunkát végezhesen.

A család hanyattatása ezzel nem ért véget. Különösen súlyos egyéni tragédiát éltek át, amikor az anya meghalt, és nevelőanya lépett a helyébe, vállalva a sok gyerek felnevelését. Bár a nevelőanya orvosi diplomával rendelkezett, azonban, mint „megbízhatatlan” osztályidegentől, elvették a diplomáját – rá is áthárult a férjre kimonodott bűn. Ápolónőként, majd védőnőként dolgozott, így tartotta el a tíztagú családot. A rendszerváltozás után ugyan rögtön rehabilitálták, a diplomáját 1990-ben, ünnepélyes körülmények között kapta vissza, csak éppen közben eltelt közel negyven év – az élet.

Mik voltak az életpálya megtörésének okai? Nem kellett. Elég volt, ha valaki ellene vallott, vagy feltételezték, hogy valami rosszat fog tenni a fiatal népi demokrácia ellen. Így vált egy magasan kvalifikált szakértelmiségi üldözött, megbélyegzett emberré. A diktatúra nem egyensúlyozza ki, ha rosszat tesz, hanem még inkább felerősíti az ártalmat – nem csak a vélt bűnösnek árt, hanem a családnak, legfontosabb szereteteinek is, úgy sújtja az egyiket, hogy megtöri a másikat is.

A börtönök megtelnek, az internálótáborok száma növekszik, de mégsem javul a biztonság, növelik a társadalomból kivetett emberek számát, a kitelepítésekkel pedig még szélesebbre rajzolják azok körét, akik „potenciális ellenségként itt élnek közöttünk”.

⁶⁸ 68.: Nemesszeghy Kálmán, 52 éves.

A cél már nemcsak az úgynevezett uralkodó és polgári osztály teljes felszámolása, hanem a szocializmus zavartalan építése, hogy megtisztítsák a fővárost a gyanús elemektől.

„Én voltam a csoportvezető, ott dolgoztak nálam”⁶⁹

A kutatásba egy olyan, faluról a városba menekült gazda is bekerült, aki Pesten szakmunkássá vált, villanszerelő lett. Ezután mégis – mint munkaszervező, vagy mint elektromos karbantartó – a kitelepítettek közé kerül: nem tudni pontosan, milyen minőségben. Ő idézi fel egykori helyzetét.

„Én dolgoztam vidéken, és ott találkoztam gróf Almásy Miklóssal, Déri Sára színésznővel, akit Budapestről kitelepítettek 30 kilós csomaggal. És amit elvittek a parasztoktól lovakat, teheneket, egy istállóba, betettek oda négy családot. Hogy tudjanak tisztálkodni, kihúztak spárgát, négyfelé osztották az istállót, és papírsákokból ráragasztották, hogy egymást ne zavarják. Én ott voltam csoportvezető, és ott dolgoztak énnálam. Ásták ott a kábelárkot, ez volt '51-ben. Meg is ismerkedtem velük. A Miklóst elvitték munkaszolgáltatónak, a Sárika meg a sógornője ott maradtak. A Sárika egész nap sírt, borzasztó volt a helyzetük. Én egyszer meglátogattam, az istállóban laktak borzasztó, embertelen körülmények között. Munkalehetőség nem volt, egyetlen a bányá, meg a malom. Aki a bányába bejutott, az is nagyon veszélyes volt, mert szilikonveszélyes volt, a kőpor. De boldog volt, aki oda be tudott jutni akkor.”

A kitelepítéseknek a büntetés, a hatalom demonstrálása és a megfélemlítés mellett „másodlagos nyeresége” volt – ha egyesek számára elsődleges motivációt jelentett is –, hogy a kitelepítettek általában magas színvonalú, szépen berendezett lakását, házat oda lehetett adni az új hatalom képviselőinek. Ráadásul a gyors végrehajtás miatt – egy nap leforgása alatt kell távozniuk, a rendőrség ellenőrizi a javak átadását – a lakás teljes felszerelése is az új tulajdonos rendelkezésére állt. A lakásínséggel sokáig kínlódott a szocialista rendszer, az első időkben a helyzet különösen nehéz volt, a társbérletelésítés sem segített, és az ekkor kiépülő új rendszer vezetőinek még nem kezdték el építeni a lakásokat. Az elhagyott villák, a disszidált családok lakásai sem voltak elegendőek a mindinkább gyarapodó új hatalom képviselőinek. A kitelepítés ebben is segített: a legyőzöttek, disszidáltak, a bebörtönözöttek lakásának és vagyonának kisajátítása után a kitelepítettek ingatlana is rendelkezésükre állt – a ház, a lakás, a műhely, az üzlet, a szálloda.

Így folytatódott a „kelet-európai körtánc”: ki került a valamikori zsidó tulajdonos házába, ki került a bűnösnek minősített tiszt házába, ki került a bármi okból internált, perbe fogott – tőkés, egyházi előljáró, polgár, „külföldi ügynök”, szocdem, „frakciózó kommunista”, kiscgazda – mindenképpen elkobozott házába, lakásába. S amikor végre a „körtánc” leáll, és visszatérnek, látogatóba jönnek, hazatérnek az

⁶⁹ 45.: Kaszás István, 72 éves, nyugdíjas villanszerelő.

egykori tulajdonosok, és benéznek régi lakásukba – onnan riadt és ártatlan gyerek-szemek néznek vissza, idegenül, ellenségesen. Kinek ki lett az ellensége?

Urak-e a polgárok? Polgárok-e az urak?

Továbbhaladva a szocializmus idején deklasszálódott rétegek helyzetének tárgyalásában, a következő „osztályidegen” csoportok: a birtokukat veszített, polgáriasodott nemesek, a polgárok és a kispolgárok.

Igen heterogén az a – ma polgárinak mondott, ám sokféle gyökérből eredő, különböző státusszal rendelkező, eltérő vagyoni állapotú – társadalmi konglomerátum, amelynek tagjait a szocialista átalakulás erőszakos módon egy masszába gyúrta vagy gyúrta volna. Eredeti helyzetüket azzal változtatta meg, hogy létalapjukat megsemmisítette, tulajdonukat megszüntetette, így egzisztenciális bázisukat felszámolta. Kivetette őket korábbi társadalmi beágyazottságukból, megfosztotta státuszuk, helyzetük valóságos és szimbolikus rekvizitumaitól. „Osztályharcos” alapon szüntette meg őket, mint úri középosztályt – mint polgárokat és kispolgárokat –, de a hozzájuk tartozó polgári értelmiséget is, mint az uralkodó osztályok kiszolgálóját. A szocialista átalakulás igazi egyenlősítéssel törte meg pályájukat, mosta össze a kaszt- és osztály-kategóriákat. Ha különféle okok miatt is, de ugyanazzal az indokkal, azonos minősítéssel – és körültekintő alapossággal törte meg életútjukat.⁷⁰

A szocializmus nivelláló törekvései ellenére sokféle – sokszor igen finom – diszinkció alapján különböztek egymástól, és különböztették is meg magukat a másik jellegzetes csoporttól a polgárok: hol az eltérő gyökerek, a másféle társadalmi kötöttségek vagy ezeknek tudata, felfogása szerint. Akkor is, ha ezeket a különbségeket már nem erősítették az élesen elválasztó, szociológiai értelemben vett társadalmi réteg- vagy osztályhatárok.

Kutatásunk körébe öt olyan család került, amelyek birtokos eredetű, nemesi felső- és felső-középosztálybeli családok leszármazottai voltak. Nagy- illetve dédszüleik a 20. század elején még földbirtokokkal rendelkeztek, a következő generáció azonban – egy család kivételével – valamilyen okból még a szocializmus előtt elvesztette birtokát, és a felső-közép, illetve középosztálybeliek sorsára került. Politikai és történelmi okok játszottak közre – háborús invázió –, vagy szerencsétlen gazdálkodás következtében veszítették el birtokukat. Az okok között szerepelt a Monarchia megszűnése, Trianon után a kitelepítés, a menekülés, a háború és a hadikötvényekbe fektetett, elértéktelenedett vagyon. Akik a gazdálkodási gondok miatt veszítették el földjeiket, azokat a rossz hitel-politika is súlytotta, esetleg az államkötvények elértéktelenedése vagy a jelzálogköl-

csonk, a lejárt és kifizethetetlen váltók, kezességek, a rossz befektetés, a gazdálkodásra való képtelenség és a növekvő adósságok. Volt, hogy megcsappantotta vagy egészen elvitte a vagyont a gazdasági válság. Kutatásunkban olyan vagyonvesztéssel is találkoztunk, amikor a nagyvonalúan vállalt kezességek taszították szegénységbe a „jó” családokat, akik a soha meg nem térülő szívességek és jótétemény áldozatai lettek. Találkoztunk amolyan „fekete báránnyal” is, akik – katonatiszti kötelezettségeik teljesítése mellett – a szeretetreméltó „rossz fiúk” bocsánatos szerepébe kerültek. Nem is kellett „tishti becsület” hozzá: elkártyázták, „elbalerinázták” a családi birtokot, s amikor nem tudták rendezni adósságukat, főbe lőtték magukat. Életükkel váltották meg a becsületbeli számlát, míg a valóságos számla kiegyenlítése a családra maradt. Vidéki eredetű birtokos család utódja szökött a külföldre nagyapáról, míg más az amerikai meggazdagodás reményében kivándorolt. Volt, aki elzalogosította a földjét – pontosabban a felesége birtokát –, majd soha többet nem jelentkezett, se a sikerekkel, se a kudarcokkal.

Több történelmi nevű, hajdani birtokost óvott meg a szocializmust megelőző „rossz sors”, mivel nem tudták megtartani a birtokot, így a szocializmus idején nem az elsők között kerültek börtönbe és/vagy kitelepítésre, nem azonnal osztoztak a kiszajátított és elűzött felső osztályok sorsában. Később a tisztogatás második és harmadik hullámát már ők sem úszhatták meg, akár minisztériumi alkalmazottak voltak vagy valamilyen magasabb fizetési kategóriában lévő köztisztviselők, bármilyen komolyabb beosztású állami-vállalati vezetők voltak, a következő „harci” lépésnél a gyanús osztályidegenek kategóriájába kerültek, és fenyegetetté váltak.

Azoknak a földbirtokosoknak, akik korábban veszítették el birtokaikat, már a ké világháború között polgári szakmát kellett választaniuk, és a megélhetéshez, fennmaradáshoz szükséges foglalkozást űzniük. A szocializmus során, történelmi nevű miatt mégis sokszor rájuk hárult az elődök rangja, és a nekik tulajdonított vétek is. Annak az úri osztálynak tagjaiként kezelték őket, akiknek – akár mint uraknak, akár mint polgároknak – az új rendszer radikális átalakító szándéka szerint el kellett volna tűnniük. Nemcsak egzisztenciálisan tették lehetetlenné helyzetüket, de cél volt mindenfajta műveltségi monopólium megszüntetése is, hogy a proletáregyenlőség – mondhatni esélyegyenlőség – jegyében utódaik se emelkedjenek magasabbra azoknál, akik korábban hozzájuk képest szolgásként éltek. Osztály- és politikai diszkriminációjuk eredményeképpen a „néppel” azonos szintre akarták helyezni őket.

Akik elvesztették földjüket, azok a pesti középosztály polgárosodásának útját járták. Életük a történelmi osztályok normáit és értékeit megőrizve – névre, családr. büszkén –, de a polgárosulás feltételei között, sajátos kettősségben telt. A névnek és az eredetnek nemcsak nimbusza volt, hanem tartást és összeköttetéseket is jelentett. Vizsgálatunk idején emlékeik már meseszámba mentek: saját pónilóról, saját tempomról, nagy parkról, cseléd- és szolgaseregről, történelmi ősök jelenlétéről az arcképeken, saját névről a családi kriptákon, a levéltárakban őrzött királyi adománylevelekről, birtokperekről, a szomszédos birtokosok látogatásairól, régi kártyacsatákról, bálokról, végtelen és sokszor unalmas nyarokról. Emlékeztek a szerencsésen létrejött „jó házasságra”, vagy hogy szakmával és tanultsággal kellett a vagyoni hiányoka

⁷⁰ Hogy minden erőszakos beavatkozás ellenére milyen erős, rezisztens elemek élnek tovább, erre nemcsak korábbi kutatásaimban leltem meglepő bizonyítékokat, hanem az új (1990), rendszerváltás után felszínre került, szinte hibernált jellemvonásokban is (Losonczy 1977, 1993).

betöltetni. A hivatás és a tanultság lesz az, ami – már a polgári magatartás jellemzőjeként – a saját úton és saját tudással kivívott érdemet jelenti. A történelmi név viselőjének öntudatán múlik, hogy mi a büszkeség alapja: a saját teljesítmény vagy a családi múlt és a név. Az idő előrehaladtával az utódok viszonya is változik családjukhoz, ősikhez – és úgy válnak egyre fontosabbá a nemesi elődök, címek és szimbólumok, minél elnyomottabbnak érezték emiatt magukat a szocializmus idején, illetve minél kevésbé hitték magukat eredményesnek a polgári világban. Talán a mindennapi élet nehézségeit és szűrkességét is segíthet elviselni az örökség múltból kölcsönzött fénye. Polgári foglalkozásuk és helyzetük ellenére, sohasem mondták magukat „polgárnak”.

Akik már korábban birtokot vesztek⁷¹

A 69 éves minisztériumi tisztviselő – korábban könyvtáros, nyelvtanár – azt a történetet mondja el, amikor részben már az első világháború alatt, majd a húszas években végleg elvesztették, eladták birtokaikat.

A Trianon miatt idemenekült földbirtokos asszonyról volt már szó. Az anyai birtok még a második világháború után hadikötvényekkel elúszott, csak az apai birtok maradt meg a Felvidéken (4000 hold), ami a magyarok kitelepítéséig (1947) a család birtokában volt. A vizsgálat során megismert három generáció a társadalmi hierarchia három lépcsőjét járta meg: a birtokos apa építésmérnöki képzettséget is nyert, leánya áttelepült Magyarországra, és az egyik minisztériumban tisztviselőként dolgozott, de a kommunista hatalomátvétel után B-listázták. A nagy szigor enyhülése után, nyelvtudására és általános műveltségére építve akadémiai tudományos intézetbe került, „mindenes könyvtárosként”, nyugdíjazásáig. Testvéreit osztályidegenként kitelepítik, kényszermunkára viszik, egyetemet nem végezhetnek.

„Férjem 1956-os részvétele és írásai miatt házkutatás volt, rendőri felügyelet alá helyezik, munkahelyét elveszti, elhelyezkedni nem tud.” A harmadik generáció, saját gyerkeinek sorsát azonban már sikerül megoldani. Nem kis feladat: öt gyerek születik, őket különféle módokon szakmához – és természetesen nyelvtudáshoz – juttatja (esti egyetemen, munka mellett végezhető levelező tagozaton, a kevésbé „éber” és kevesebb korlátozással működő pesti és vidéki egyetemeken). „Mind az öt gyermekem egyetemet végzett, több nyelvet tudnak, versenyképesek.” Jó színvonalú képzettséggel azután megfelelő állásokba kerülnek: még vezérigazgató és magas beosztású szakvezető is van közöttük.

Az első és a második világháború között az „úr” és a „polgár” megjelölés között érzékeltették a különbséget. Ahogy az értelmiség is megkülönböztette magát a polgártól, alkotásai, szellemi értékei, gondolati fölényérzete alapján, mivel nem a cím, név

és eredet, de nem is a pénz vagy a poszt és a hatalom adta számára értelmiségi léte becsét. A társadalmi csoportokat elválasztó határok mentén eleven megkülönböztetés érvényesült –, de nem szociológiai kategóriák jellemezték ezeket a különbségeket (foglalkozás, vagyoni helyzet vagy iskolázottság). Különösen nehéz volt kívülről belátni a ténylegesen „betartott” megkülönböztetéseket. A létező, finom distinkciók több konkrét társadalmi csoportot is keresztbe metszettek, miközben bizonyos érzékelhető határok kijelölése mellett keveredés is létrejött, csaknem minden társadalmi szinten, nyilván a – valóságban nehezen tartható – írott és íratlan szabályok ellensúlyozására. Látható és láthatatlan, társas hálózatok (network-ök), csoportösszetartás, szokáskövetés, érintkezési mód és életstílus jellemző különbségei jelölték ki az úri és polgári világ határait, a mindennapi társadalmi életben is. Ezekből volt, ami átszivárgott a határokon – viselkedés, öltözködés, modor, külső jelek –, ami tehát átvehető és átveendő volt, de volt olyasmi is, ami átvehetetlennek bizonyult: származás, ősiség, családi háttér és ezzel járó habitus, stílus. Olyan terület is volt, ahol a polgár fölébe kerekedhetett az úri világnak: anyagi eszközökben, törekvésben, energiában, piaci versenyképességben, vagyonosodásban. A szellemi kvalitások kidolgozásában pedig az értelmiség alakította ki a maga szuverén életvilágát: a tanultság, tudás, műveltség, alkotóerő és tehetség dolgában.

Aki „jó származása”, nemessége, neve, családi kapcsolatai révén az úri osztályhoz tartozott, akkor sem mondta magát polgárnak, ha polgári foglalkozásból élt is. A családi név és származás nimbusza fennmaradt, a kapcsolati hálók őrizték, fenntartásáról pedig az úri osztály gondoskodott, akkor is, ha gazdasági alapja – a birtok, a vagyon – megszűnt, ha útjuk szociológiai értelemben meg is tört, de rendi értelemben megmaradt. A számottevő különbségek fenntartásáról valóságos stallumokkal, szimbólumokkal, a zárt körök belépési szabályozottságával, formális és informális jellemzőkkel gondoskodott a „történelmi osztály”.⁷²

Kétségkívül sok minden túlélte, sokszor sajátosan hibernált formában a proletárdiktatúra erős úriosztály-ellenességét, az úri és polgári rétegek képviselőinek és szimbólumainak könyörtelen leseprését. Ha egy ilyen erőszakos beavatkozás a felszínről eltüntet valamit, az a mélyben azonban erősebben élheti túl a megpróbáltatásokat, mintha zavartalanul fennmaradt volna.

A háború előtt az erős társadalmi keveredés az úri osztály normáinak és viselkedésének ígézetében történt. Azzal a társadalomlélektanból ismert jelenséggel, hogy a kaszthatárokat és a szimbolikus viselkedésmódokat az újonnan bekerültek követték

⁷² Az úri osztály nosztalgikus felélesztésére tett halvány – és kicsit szánalmas – kísérlet 1990–94 között történt, amikor a volt úri osztály folyamatosságának bizonyítékául külsőségeiből anektáltak leszűkült formai és retorikai elemeket. Emblematisz „piár-hordozóként” kerültek bevetésre történelmi nevű hazatérők, akik státusz- és presztízserősítő pozíciókat kaphattak. A médiában beleértő bennfentességgel rebegték el megbűvölt kérdezők riportalanyai grófi, bárói címeit. S mindez az öntudatos és harsány „polgárosodás mitológiájának” idejében történt.

⁷¹ 78.: Jánosi Péterné Szilassy Tekla, 69 éves, minisztériumi tisztviselő.

legerősebben, ők állították a sorompókat a kint lévők elé. (Hasonlóan, a „magyarodás” leghangosabb képviselőihez, akik közül sokan – friss magyarságuk birtokában – a legnagyobb gyűlölettel harcolnak az „idegenek” – még az Erdélyből vagy Kárpátaljáról származó magyarok – befogadása ellen is.)

A különbség és a különbségtétel rendi alapokon áll: a név, a nemesség, családok százados sora, a feljegyzett történelmi tettek, a számon tartott családfák ágazata révén. Mindez, ha már nincs vagyon, az összetartozás élményét adja a nagy családoknak itthon és külföldön.

A huszadik század elején még él egy olyan, belső szabályozás, hogy mit tanulhat, és mit dolgozhat, valamint hová kerüljön állásba egy „jó családból való” fiatal, akinek kikerülhetetlenül a polgárisodás útjára kell lépnie. A szakmaválasztás terén is különbséget tesznek úri és nem úri szakmák között, a helyek között van elfogadható és elfogadhatatlan. Kezdetben volt a jogászság, tanár inkább ne legyen, a tanítóság különösen nem úriembernek való. Majd a mérnöki pálya, de abból is csak bizonyos ágak elfogadhatóak, mások nem, bizonyos körök, munkakörök, egyetemek lehetségesek, mások nem. Az orvosi szakmákban is adottak voltak – vagy megteremtették – a különbségeket a szakterületek, valamint a klinikák, egyetemek, szakmaválasztások terén is.⁷³

Miért nem volt „úr”, fentről nézve a polgár?

Talán azért, mert nincs „jó” nevük, nincs ismert és elismert, régi családi és történelmi múltjuk, származásuk kétes, alacsony, talán kézműves, esetleg népi, paraszti eredetű, netán idegen. A rend, amely annál inkább őrzi elkülönítő és elválasztó jegeit, minél kevésbé őrizhető azok, kimutatja, hogy hol adott és hol hiányzik a rendi odatartozás bizonyossága.

A klasszikusan meghatározó különbség, hogy a polgároknak maguknak kell megküzdeniük a maguk helyéért, életéért – ahogyan az első polgári generáció maga teremti meg önmagát gazdagsággal, vállalkozással, pénzzel vagy tanultsággal. Így azonos társadalmi helyzetbe kerül a másik „kasztbelivel”, akinek vele, mint azonos kasztbelivel kellene tárgyalni.

A Monarchiában a gyors változások során sokszor nyitottabbak voltak az újonnan jöttek elfogadására, könnyebb volt a társadalmi rétegek közötti átjárhatóság, voltak elfogadott egyenlősítő, és a társadalmi különbségeket „korrigáló” utak. Amikor viszont beszűkült a mozgástér, megakadt a prosperitás, különösen Trianon után – és ehhez tartozik a Magyarországra menekülő, nagyszámú középosztálybeli hivatalnok

és értelmiségi elhelyezkedése és társadalmi befogadása. A megkülönböztetés kiéleződik, miközben a tényszerű keveredés megmarad.

Aki a polgári, vagy a még alacsonyabb, esetleg paraszti rétegből származott, akkor válhatott az úri osztály tagjává, és akkor fogadták be a zártabb körökbe, ha a megfelelő próbatételeket kiállta, ha jó összekötteréseket szerzett, ha házassodások, új rokonság, új tulajdon, birtok révén megfelelt az elvárásoknak. Mindezeket túl a külső feltételeknek is eleget kellett tenni: magatartás, viselkedés, öltözködés, modor, stílus, számos gesztus és elsajátított szokás. Vannak elkülönítő jelzők: „igazi úr” vagy „művelt polgár”, bár az utóbbi lehet úriember, míg az úriember fogalmában a műveltség nem feltétel. Ahogyan az *urizáló* jelző nem tartalmazza a stílus mellett a magas műveltség feltételét sem. Megkülönböztethet – tapintatosabb időkben látsen, agresszívebb időkben nyíltan – a vallási hovatartozás, illetve hova nem tartozás. Ahogy a nyitottság vagy zártság, radikalizmus és konzervativizmus, vagy akár a liberális szemlélet – ami teljesen más tartalmú volt minden társadalmi fordulat után.

A szocializmus idején azonban csaknem mindenkinek egyforma megfosztást és kirekesztést kellett elviselni, legyen akár az úri, akár a polgári osztály tagja, ezzel megteremtődött az oly sokáig késlekedő osztályközelség, az azonos módon megfosztott, egyformán deklasszált urak és polgárok között. Mondják ugyan, hogy még a kitelepítés idején is megkülönböztették egymást megszólítás szerint a kényszermunkát végző, megalázott emberek: nyilván a hajdani címek segítették őrizni a tartást, az öntudatot. Az emigrációba került katonatisztek nemcsak megtartották rangjukat, hanem a megfelelő időben elő is léptették egymást. Legfrissebb kutatásunk során világossá vált, hogy „unokáig él tovább a megkülönböztetés”, hogy a különbségtételnek nemcsak a mélysége, hanem tartóssága is figyelemreméltó, mert ez is túléli valóságos társadalmi idejüket.

A tudás és műveltség követelményének voltak közös jellemzői, és volt a műveltségnek tipikusan polgári értéktartománya. Ami közös volt, és elkülönülésében is összehozta az úri középosztály, a középosztálybeli polgár és az emelkedő kispolgárság rétegeit: az a szükséges és megszerezhető tudás. A társadalmi elvárások között volt a tudás birtokbavétele is. Másfajta kényszer és szükség vezette a polgári és kispolgári leszármazottakat, hogy a helyüket a világban – név és sokszor vagyon híján – éppen a tudással, a szakértelemmel és a műveltséggel szerezzék meg. A tanultság révén emelkedni lehetett, megfelelő egzisztenciát teremteni, ehhez pedig mindenekelőtt jó iskolázottsággal kellett rendelkezni. A tudás lehető legmagasabb színvonalának megszerzése megfelelően kiválasztott – már nevében is társadalmi minősítést adó – iskolát kívánt meg. A képzettség elemi feltétele volt a nyelvtudás, lehetőleg több világnyelvé, hogy ez a tudás külföldön is érvényesíthető – konvertálható – lehessen. Emellett a kor műveltségével is rendelkezni kellett, ami nemcsak az eligazodást segíti a világban, hanem a hasonlóan gondolkodók fellelésében is alapvető fontosságú: hogy a közös gondolkodást, értő emberekkel, az országhatárokon keresztül is folytatni lehessen. Összességében azt kellett elsajátítani, amit az uralkodó osztályok privilégiumaként, a „műveltség monopóliumának” mondtak, a szocializmus idején.

⁷³ Ahogyan fenntartották a különbséget a szakmákon belül is, úgy továbbélnek egyetemek, klinikák, kórházak, tanszékek és osztályok között. A sebészség társadalmi karrierje ennek példája lehet: a dickensi időkben úriember nem lehetett sebész, nem is fogadták a jó társaságokban. Magyarországon azonban eredete közvetlenül a katonai sebészség, magas rangjai és hierarchikus szervezettsége, az orvosi hierarchiában elnyert presztízse már elfogadható volt az úri osztály számára is.

A polgári értelmiség

Kutatásunk során olyan polgári értelmiségi családokkal is találkoztunk, akiket korábbi helyükről lefelé sodort a társadalmi átalakulás, majd az enyhülések során, valamelyest felfelé is vezetett az útjuk. A „polgári” minősítés ennek során többféle megítélést fedett: honnan nézik a polgári értelmiséget – proletár szemszögből? A kommunista hatalom vizslató pillantásával? A népi értelmiség oldaláról? Első generációs, vidéki értelmiségi tágra nyíló szemével? A szocializmus új diplomásainak kritikus öntudatával? És mindenek fölött: az uralkodó párt harcos követelményeivel? Netán gyakorlati alapon: az értelmiség használhatóságát, kimagasló képviselőinek dekoratív jelenlétét, képességeinek alkalmazhatóságát látná, és teljesítményeket vár a megszilárduló hatalom?

Eltérő indulati tartalma lehet annak, hogy ezt a fogalmat ki használja, miféle címkézésre. A polgári értelmiség helyének kijelölését bizalom és a bizalmatlanság is meghatározhatja, a várt funkciótól, előírt szereptől és a csoport-hovatartozástól függően. A „polgári értelmiség”, a „polgári-kispolgári elemek” emlegetésében a kommunista hatalomátvétel után még elfedett zsidózás is rejlett.⁷⁴ Egyes, kiválasztott értelmiségi csoportokkal szemben olykor akár a gyűlöletig fokozható indulatot lehetett gerjeszteni: hasonlóra talán csak a nemzeti gyűlölködés vagy a rasszista érzelmek képesek. Nemcsak a külső hatalom, de maguk az értelmiségiek is elszánt, vak dühöt képesek kiváltani egymásból, olykor pedig az értelmiségi öngyűlölet is fűtheti a másik iránti érzelmek hevületét.

A polgárságnak – és vele a polgári értékek elvetésének – oka, marxista magyarázata az volt, hogy a polgárság eljátszotta történelmi hitelét, liberalizmusával teret nyitott a hitleri birodalom megteremtéséhez. A totális rendszerek pedig a polgári fejlődés megoldatlanságaira jöttek létre válaszul.

De a polgári értelmiség nemcsak a háború előtti helyzete és nézetei miatt került „nyomás alá” a szocializmus kezdeti időszakában. Az elítélés és a megvetés nemcsak a volt uralkodó osztály és támogatói anyagi tulajdonára vonatkoztak, de a büntetés és a megfosztás a szellemi tulajdonra is kiterjedt. Bourdieu-t megelőzve a kommunista káderpolitika a tőkéhez (a gazdasági és „kapcsolati tőkéhez”) sorolta a tudást: a kulturális tőkét is. Ez tehát mindazokra az – osztályhelyezettel járó – adományokra vonatkozott, amelyekkel nem rendelkezhettek a „dolgozó”, „kizsákmányolt”, az „elnyomott” osztályok tagjai.

A polgári értelmiséggel szemben ebben az időben azonban ennél több érvet sorakoztatnak fel: az első nyilvánvalóan az osztályszempont, az értelmiség eredete. Második az ideológiai szemlélet, amely a kiiktatásra ítélt idealista eszmerendszer alapján áll. Bár jelentős értelmiségiek voltak az úgynevezett polgári értelmiségiek között

– itthon és Nyugat-Európában is – marxisták, de legalábbis baloldaliak, ám még a legnagyobb gondolkodókat is állandó gyanú kísérte a párt ideológusai részéről, hogy ez nem az a fajta marxizmus, nem az a fajta baloldaliság, amire a „szocializmus építéséhez” szükség volt.

Az ő esetükben az autonómia és függetlenség kerül szembe a központ diktálta politikai hűséggel, nem felelnek meg a pártszempontoknak, így a szocializmus építésének céljaival is szembekerülnek. Tájékozottságuk és a tájékozódás iránti igényük – ami része a polgári értelmiség világlátásának – gyanús függetlenséget sejtet. A szellemi minőségnek, mint önálló entitásnak a megítélése, a szellem dominanciájába vett hit is elűthet a hivatalos állásponttól.

A szocializmus korszakát ugyanis végigkíséri a termelésben résztvevő munkás ideológiai elsőbbsége, szemben a szellemmel élő, abból táplálkozó értelmiséggel. Individualitása – ahogy Lenin megfogalmazta –, alkalmatlanná teszi őt a kollektivitásra, mert nem akar csupáncsak „kerekecske, csavarocska lenni” a rendszer nagy gépezetében. Minden értelmiségi önálló autoritásnak képzi magát, a szellemi autonómia a gondolkodás sine qua non-jának. Ez pedig a hierarchikus ideológiára épülő, a munkásosztály vezető szerepét valló hivatalos gondolkodás számára elfogadhatatlan.

A cél kezdetben az volt, hogy a „korábbi uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát meg kell törni”, helyükbe a kommunizmushoz hű, a rendszert szolgáló tudást kell biztosítani a korábban kiszorított osztályok tagjainak. Ugyanakkor annak a nézetnek is voltak képviselői, hogy a szocialista műveltség elsajátítása, megszerzése, nem kívánja a polgári értelmiség „legjobb” képviselőinek és jelentékeny alkotóinak diszkriminálását, hogy a műveltségi monopólium megszüntetéséhez más út is vezethet. De ez a nézet nem vált uralkodóvá ebben a korai időszakban.

A polgári értelmiség társadalmi megkülönböztetése káderpolitikai gyakorlattá vált. Ha egyes tagjai meg is tarthattak bizonyos állásokat, vagy egy idő után vissza is vették őket az iskolába, kórházba, üzembe stb. – az osztályidegenség bélyege és a gyanakvás a szocializmus idején végigkísérte az életüket. Sokszor azonban nemcsak a bizalmatlanság, de a hátrányos megkülönböztetés is érvényesült velük szemben. Többféle értelmiségi foglalkozásra is érvényes volt a belső direktíva, hogy azonos felvételi pontszám esetében az értelmiségi származású jelentkezőket hátrébb kellett sorolni – a pozitív diszkrimináció szerint a szocialista rendszer ideológiája és erősítése érdekében a munkásszármazású felvételizőket előnyben kellett részesíteni. A „származási gőg” áthatotta a fiatalok belső világát: ismert lélektani jelenség szerint a kirekesztettek azonosultak a becsmérőlközőkkel – a szegény érzete alakult ki bennük a munkásokkal és parasztokkal szemben, hogy ők „csak értelmiségiek”. Egy polgárlány megtiszteltetésnek tekintette ekkor, ha „népi káder” nyújtotta neki a kezét – különösen, ha a káderesektől a fiú még fejcsóválást is kapott érte –, és egy polgári értelmiségi fiú nagy elismerésnek, sőt emancipálódásnak érezhette, ha munkáslány fogadta párjául.

A régi uralkodó osztályok szellemi megtörése, az új értelmiség felemelése azonban nem vezetett az erőfeszítésnek megfelelő eredményhez, nem történt meg szellemi téren a mélyreható társadalmi helycsere. Ez pedig arra a belső társadalmi „tehetetlen-

⁷⁴ Az egyik legszellemelesebb elemzés ebben a témában Ständeisky Évától olvasható (Ständeisky 1995).

ségei tényezőre” utalt, amelybe a legerőszakosabb társadalmi átalakítás – még a leg-radikálisabb eszközök igénybevétele mellett is – beleütközik. De ez már egy nagyobb szocialista „kudarctörténet” része.

Az értelmiségiekkel szembeni gyanakvás ugyanis továbbhárult az új értelmiségiekre, bárhonnan jöttek is. Hátrányos megítélésük megmaradt – nemcsak a szellemi munka lebecsülése az anyagi termeléssel szemben, de a hatalommal szembeni kritikai gondolkodásuk miatt is.

El kellett telni a rombolás felett is diadalmaskodó időnek, hogy az eredmény negatívumaival szembe lehessen nézni. Így született meg az a felismerés a hatalom gyakorlóiban is, hogy van olyan tudás, ami a közösség megkárosítása nélkül kiiktathatatlan, és van olyan folyamatosság, ami nélkül nem épülhet tovább semmi. Ha nem sikerült is megszüntetni a műveltségi monopóliumot, de annál könnyebben bekövetkeztetett a szellemi élet lezüllesztése. A mozgás- és gondolat szabadság korlátozása, a politikai követelmények előtérbe helyezése, az ideológiai megfelelés erőltetése, az alacsonyra helyezett szakmai mérce mind visszaütött. Akárcsak az, hogy a szellemi értékektől idegen elvárásokat érvényesítettek, állandó politikai és pártkontrollt gyakoroltak minden szellemi mozgás és alkotás felett.

Mindehhez hozzájárult, hogy az értelmiségi teljesítmény – „nem termelő” lévén – a jövedelmezőségben is elmaradt, ez pedig a tehetséges fiatalok számára, a nehéz élet ígérete miatt nem tette vonzóvá.

„Még egy hitbizományunk sem volt, hogy így elbánjanak velünk.”⁷⁵

Az itt következő interjúban a korszak ellentmondásairól egy magasan kvalifikált, alkotó értelmiségi apa története szól, amit leánya mond el: bár vagyona nem volt, de polgári származása miatt a szocializmusban alig tudta megőrizni munkakörét, csaknem egész életében hátrányt szenvedett származása miatt, ez pedig – úgy érezte – továbbhárult gyerekeire is.

„Szóval hátrányos helyzetben voltunk. De mindig azt mondtam, hogy miért? Hát még egy hitbizományunk sem volt, hogy így elbánjanak velünk... Nem egészen értem.” De örökölték a gyerekei is: „tulajdonképpen miattam büntették, csak azt nem tudom, engem miért kellett büntetni. Mit vétettem?”

„Édesapám Dunántúlról származott, egy nagyon régi családból. A XIII. században volt birtokuk, de nem sokáig. Írásos anyag nincs, nyoma nincs a dolognak, valami hadi érdemek miatt kaphatták. Legrégebbi adatom a dédapámról, a nagyapám apjáról, hogy perzekutor volt a községházán. Utána a nagyapám csendőrvolt, nem sokáig, fiatalon nyugdíjazták. Apai ágon a nagyanyám egy vendéglősnék a lánya volt, sváb származású.

Nagyapám rendkívül szép ember volt, és a nagyanyám hallatlan ambiciózus. Apám egyetlen gyerek. Ez, azt hiszem, sváb tulajdonság talán. Ezért mindent elkövetett, hogy a fia elvégezze az egyetemet és mindent megadott neki, ahhoz, hogy elvégezze. Szüleim az egyetemen ismerkedtek meg.

Miután kevés volt a szülők nyugdíja, az anyai rokonság szerzett nekik valahol Rákoskeresztúron, azt se tudom, hogy hol, egy házimesterséget, mert azt hiszem jellemző a századfordulóra, a társadalmi viszonyokra. Különböző társadalmi rétegeket hozott össze a sors. Szóval az egyetem is sokféle embert összehozott. Apám már egyetemre került é anyámmal ott ismerkedett meg.

Anyai ágon a nagyapám ügyvéd volt, (a század végén kitért zsidó dédszülőkről szól a fáma) és mind a hat gyermeke egyetemet végzett, így anyám is. Rendkívül érdekes diploma van a kezemben, 1913-ból, édesanyám latin és történelem szakos diplomája. Testvérei mind orvosok lettek.

Anyai nagyszüleim élete igen szép volt, nagyapámnak jól menő ügyvédi irodája, pra xisa, jó neve volt. Ez a szüleim sorsára úgy is hatott, hogy az igényeik-meglehetősen na gyok lettek, nem volt akármilyen jó... Volt egy bizonyos szint, amit foggal-körömmel próbál tunk fenntartani, a lehető legnehezebb viszonyok között is.

Édesanyám, aki a legidősebb volt, férjhez ment az apámhoz, öt gyerekük született, é mikor a hatodik gyerek jött, akkor vérmérgezésben meghalt. Akkor én ötéves voltam, a leg kisebbik öcsém, az ötödik gyerek, az féléves. Apám itt maradt öt gyerekekkel. Kénytelen volt újra megnősülni. Felesége sokkal alacsonyabb szintű volt, akár műveltségben – akár ka rakterben. Nagyon rendesen tartott bennünket, de mi már nem jártunk egyetemre. Meg szakadt ez az értelmiségi vonal.

De a mi gyerekeink már ismét mind jártak egyetemre – az anyéim és testvéreimé is – annak ellenére, hogy én is egyedül neveltem a gyerekeket. A lányom germanista, a fiam az faipari mérnök, és az összes többi gyereknek a gyerekei is értelmiségiek lettek.

Édesapám a Fővárosnál levéltáros volt. A Károlyi-féle kormány alatt fontos szerepet bízták meg a levéltárak feldolgozásában. Később elbocsátották, a fehérek idejében, majd eg rövid ideig munkanélküli volt. A kommun alatt tanúsított baloldali magatartása miatt... Nem tudok semmit arról, hogy mi volt édesapámnak pontosan a szerepe. Minden papírt eltüntették, nem beszélt róla sohasem, nem is tudtam róla egészen addig, amíg egy ’veterán ünnepség’ nem jött és akkor jártak hozzám a munkahelyemre és ők mesélték a dolgokat.

Ő már messze nem baloldali. Ő nagyon csalódott.

Apámat nem foglalkoztatták a háború után, nyilván mert a régi rendszerben dolgo zott. Nem társadalmilag kötődött oda, de azért, mert aki polgár volt, az polgár volt, akár hogy is.

Meg amikor a második világháború után nyugdíjazták, visszaminősítették a 6. fizeté si osztályba, és kapott 800 forint nyugdíjat. Ebből már akkor sem lehetett megélni. Nálam éltek, és én tartottam el őket. Anyámnak (nevelő anyja) is 400 forint volt a nyugdíja.

Anyám halála óta apám teljesen szótlán volt. Nemcsak humán műveltségű volt, ha nem mindenről tudott, mélyen és sokat. Világélelmzésről, közgazdasági kérdésekről. A alapműveltségemet mindenképpen a szüleimnek köszönhetem.

⁷⁵ 24.: Gálffy Zoltánné Tólas Veronika, 78 éves, nyugdíjas.

En a háború után – előtte is – nyugati érdekeltsgű gyárban dolgoztam. Adminisztratív munkát. Rám bízta a személyi ügyek intézését, s volt, hogy 200 embert kellett elbocsátani. A háború alatt voltak ezek az úgynevezett zsidómentő igazgatók, pl. S. altábornagy, én a titkárnője voltam. Az angolok felé adtuk le a helyzetjelentéseket, és azt én gépeltem. A háború után úgy eltűnt, hogy azóta sem tudom, mi van vele.

A háború előtt két hónappal felmondtak, utána pedig visszamentem. ... Azután jött az államosítás. Akkor egy munkáskádert neveztek ki vezetőnek, én helyettes lettem. Azután 1958-ig, illetőleg 1956-ig nagyon nyomtak. ... Volt egy olyan korszak, hogy minden polgári származású dolgozót a vállalatától elküldtek, az igazgató a Farkas Mihálynak volt a rokona. Innen mentem nyugdíjba 1971-ben. Nyugdíj után mentem a Galériába idegen nyelvű tárlatvezetőnek és közben is nyelvet tanítok.” Franciából is van vizsgám.

Szóval mi nem úgy vagyunk a rendszer áldozatai, hogy nem tudtunk életben maradni – valahogy mindannyian evezünk, csak nem könnyen. Mert például a lányom – a lányomat szerettem volna egyetemre bejuttatni-, de nem tudom megmagyarázni – állandóan küzdött a mindenütt érzett hátránnyal, és eleve úgy gondolta, hogy neki ez nem sikerülhet. – Tulajdonképpen miattam büntették, csak azt nem tudom, engem miért kellett büntetni. Mit vétettem?

Foglalkoztatott az a különbség, ami az értelmiségiek helyzetében volt, kint külföldön és bent a szocialista rendszerben. Anyám testvérei értelmiségiek voltak, de idejében külföldre mentek ki, mind igen sikeres és dicsőségben, jólétben élő emberek lettek Angliában, Hollandiában és Amerikában. Amikor az apjuk meghalt, a második fiú folytatta az irodát egészen a második világháború utánig. A Rákosi-korszakban egymás után tűntek el a kliensei, s ezt rettenetesen rosszul viselte. Nem volt hajlandó beadni a derekát és disszidáltak. Három napig izgultunk, hogy adnak-e életjelt magukról. A másik nagybátyám sorsa is érdekes. Egyetemi tanár lett, keleti jogot tanított, és létesített egy intézetet, nagy dokumentációja volt a keleti jogról. Nagyon népszerű volt, olyannyira, hogy az ő általa vezetett jogi karra járt a mai holland királynő. Nagyon megbecsülték. A halála előtt lovaggá ütötték. Csupa olyan história, amit ha az ember elmondana a gyerekeinek, akkor el sem hiszik, mert nem érdekli őket. A másik nagynéném, aki szintén disszidált, Amerikába ment, ott tanított zongorát, azután visszajött Hollandiába. Ők mind ott vannak eltemetve.

A testvéreimnek nem jutott ilyen sors itthon. Hát, hogy mondjam, kínlódtak ők is a Rákosi-éra alatt, szóval nem tetszett nekik az úgynevezett kommunizmus, mert itt nem volt kommunizmus, szovjet imperializmus volt itt, mondjuk így. Azonkívül nagyon rossz dolguk volt. Szóval ők hátrányos helyzetben voltak. És mindegyiknél gond volt, az egyik öcsémnek hosszú évekig nem volt állása, hát utána a másik öcsémnek is nagyon nehéz volt. Mindketten elég elkeseredettek voltak.

Mind a három öcsém részt vett az ötvenhatos forradalomban. Őt testvéreimből kettő meghalt rákban, biztosan tudom, hogy halálukban nagy szerepet játszott a stressz. Mind a kettőnek volt szerepe az 1956-os forradalomban, de nem fegyverrel. Hányódtak munkahelyről munkahelyre, sose kaptak megfelelő munkát.

De mindég azt kérdeztem: miért? Hát még egy hitbizományunk sem volt, hogy így e bányának velünk, ilyen megkülönböztetett helyzetben legyünk. Nem egészen értem.”

Három rendszert éltem át. A Horthy-rendszer alatt én már felnőtt voltam, de ne éreztem polgári létemnek a hátrányait sem. Mert még abban a kivételes helyzetben voltam, hogy az ismeretségeim révén abszolút nem éreztem soha rangbeli különbséget e magasabb társadalmi osztályban lévő személlyel.

Nagyon hátrányos helyzetben voltam a Rákosi-korszakban, hogy nem lett hátránysabb, az csak annak a következménye, hogy a férjem '50-ben meghalt. Valahol én voltam az egyetlen, aki megmaradtam a vállalatban, a külkerben. Ide nyelvtudásos emberek kellenek. Éppen azokat küldték el. Aztán lassan visszahívták őket.

Károsnak tartottam azt, amit a Horthy-korszakban is károsnak tartottam, hogy a születés határozza meg az emberek sorsát, és nem az, hogy milyen képességei vannak. Ma is így van. Embertelennek tartottam a szocializmusban a különbségtevést, hogy értékes emberek vándoroltak ki, értékes emberek nem tudtak dolgozni. Nemcsak az emberek törték jellemében ketté, karakterben és magatartásban, hanem a földet, a vagyont, a kisértet. – Mindent leromboltak, a szó szoros értelmében nagyobb rombolást végeztek, mint a törökök annak idején. Mert ők mindent tönkretettek, mindent, és ezt elviselhetetlennek tartottam.

Tehát az első fellelegzésem először, amikor Nagy Imre lett a miniszterelnök, és megszűntek ezek a kiteleptések, a börtönökből is kikerültek az emberek. Akkor kezdtem kicsit reménykedni. De azután megint, végig hátrányos helyzetben voltam, azt mondom nem tudom, miért, mert legalább hitbizományom lett volna, vagy házam vagy valami. ... Az egyik kollegám mondta, hogy azért vagyok úgy megítélve, mert kiszolgáltam a kapitalistákat. Megkérdeztem tőle, és te mit csináltál annak idején?

Ugye amikor jött a szocializmus, hát úgy, ahogy voltunk, volt egy régi rokonunk, a kispasztrozott a régi lakásomból, most ő egy kemény III/3-asként bújna, a sógornómmal a férje, meghalt közben szerencséjére. Elvették a lakásomat, a régit. Egy társbérletben laktam kénomban. Nagyon sok baj volt. Nem tudok semmit mondani, hogy mi, mert végül is az elmúlt 40 év semmi jót nem hozott, hogy fenn tudtam tartani magam úgy, ahogy volt, az valami, nem tudom minek köszönhetem.

A legfontosabb, amit biztosítani kívántam a gyerekeim számára, hogy meg tudjanak állni a saját lábukon. A lányom – tehetsége ellenére – a körülményei nagyon rosszak voltak, éppen miattam, mert semmiféle protekció semhova nem volt, ő a maga erejéből élte el azt, amit elért. Ő doktorált, egyetemen német-magyar szakos, de nem tanított soha. A fiam erdészeti technikumba ment, nagyon szerette a fát. Aztán elvégezte a faipari egyetemet. Szóval sikerült elérni náluk, hogy mind a kettő komolyan veszi az életet, a munkát és a képzést.

Gyermekeimet, mind a kettőt taníttattam annak idején hittanra, azzal, hogy ma ők döntsék el, hogy materialisták legyenek vagy idealisták. Abból a megfontolásból, hogy majd ők fejlesszék ki, ami nekik megfelelő. Egy probléma volt, hogy a lányom nem kényszerítette meg az unokámat, és ezt ma sem helyeslem, de ma már ő is bánja.

Volt egy idő, amikor azt tartottam, mikor volt az első reform, hogy tulajdonképpen egy jó komputer, egy pár jó szakember – a szocialista országok között – ebből egy minta országot csinálhatott volna. Mert voltak előnyei, de hogy milyen hátránya volt, azt én éreztem a hátamon, csak a sok buta ember helyett lehetett volna egy pár okos, lehetett volna egy modern ország, és akkor, mondjuk egy jó keveréke lehetett volna a kapitalizmusnak és a szocializmusnak.

Negatív dolog volt a rengeteg hazugság. Azt mondták, hogy a legfőbb érték az ember, és az ember a legkisebb érték volt. A dolgoknak a teljes letagadása. 6 ezer embert a szocdemekből lecsuktak. Azt senki nem tudta. Szóval ezt az őszintétlen, félrevezető világot mindenképpen károsnak tartottam. Ellenszenves volt az egész garnitúra, úgy ahogy volt. Antipatikus, aki hazudik, a hazugság a legnagyobb bűn, hogy félrevezetik az embereket. Ez el van tolvá, bizonyos felelősségre vonás rögtön kellett volna.

A rendszerváltozás óta javult talán, hogy lehet véleményt mondani, de hogy holnap lehet-e nem tudom. Romlott az emberi becsületben és demokráciában való hit lehetősége – nagyon romlott a közérkölc és ezzel együtt az egész gazdasági élet, úgy ahogy van. Miért kellett megszüntetni a szakszervezetet mint olyat, elvenni a pénzét. A legnagyobb biba, a mi nagy családunkon belül, a közvetlen rokonságban harminckettőnek van veszélyben a munkájuk. Teljesen kiszolgáltatott a dolgozó, akár fizikai, akár szellemi dolgozó, nincs érdekvédelem. És ez borzasztó rossz.

Nekem és a családomnak nagyon hátrányos volt a korszak – a mostani sem jobb, semmiképpen nem hozta meg azt, amit az ember várt, se a gyerekeimnek nem jobb, se nekem.”

Hányszor is török meg a tízes évektől napjainkig egy polgári értelmiségi indítási család útja, három generáció során? A jobboldali uralom az apát kiveri a szakmájából, a baloldali a felvilágosult polgárt. Majd a baloldali kurzus gyanakszik a polgári értelmiségre, kitelepítik. A személyes tragédia felerősíti a társadalmi hátrányokat, az anya halála után pedig a mostoha nem viszi tovább az értelmiségi vonalat. Ezután már csak a polgárlét fenntartásáért küszködnek

Megbélyegzettsége áthárul a gyerekeire is, akik anyjuk polgári minősítésének terhét viselik, de erősebbek, mint az előítéletek velük szemben.

A rendszerváltásról az a véleménye, hogy ismét a származás, a politikai hovatartozás, a hely és a helyezkedés dönti el az ember megítélését és helyzetét, és nem a valódi teljesítménye és a valódi értéke. Mindent ettől a változástól várt, ezért jelentett nagy csalódást számára.

„Én a nemzet napszámosa vagyok. Hát olyan proletár...”⁷⁶

Az itt következő interjú a társadalmi eredet sajátos keveredése miatt is fontos: a felmenők között felsőházi tag, kereskedő és birtokos is van – a pesti úri világ képviselői kötötték életüket össze felvidéki kisnemesekkel és parasztokkal. A szocialista át-

alakulás káderpolitikája és politikai diszkriminációjának egyenlősítő és deklasszáló hatása nyomán, végül – ahogy magát a tanítónő jellemzi – egy „proletár-értelmiségi” foglalja össze a polgárcsalád történetét. Érzékletes mesemondása elénk tárja a szűk család – Kelet-Európára oly jellemző – történetét.

„Hát való igaz, hogy a családom felkutatása, az kutatómunka eredménye lenne, ha egyáltalán ez lehetséges lenne, de nem lehetséges. Tudniillik nem sokan maradtunk már, ősünk sajnos már a mennyekben vannak, legalábbis az én családom részéről. Meggyőződésem, hogy a Kárpát-medencében élő népek sorsa és az a történelmi kor, amelyben ők kényszerültek élni, és amelyben mi kényszerültünk élni, ez determinál mindannyiunkat, úgyhogy itt nagyon eltérő sorsok nemigen vannak. Itt inkább az lehet, hogy kit hurcolt meg jobban a sors, kit kevésbé.

Az én szüleim a Habsburg Monarchia korát tükrözik, származásukat tekintve. Édesanyám, édesanyja Felvidékről származott, édesapja Burgenlandból. Nem tudtak magyarul. Egy ide-oda csatolt területen éltek, a német volt az anyanyelvük. A fiuk Budapestre költözött, a fővárosba, és elvett egy Felvidékről származó lányt, aki tudott természetesen magyarul. Ebből a házasságból származott az édesanyám a nővérével és még két másik gyermekkel együtt.

Édesanyám anyja spanyoljárvány áldozata lett. Anyám akkor, 1918-ban 3 éves volt. Onnantól kezdve 10 éven át ott él a nagymamával. Az édesapa, a nagymamára bízta a gyerekeket, úgyhogy a két kislány ott nőtt fel, egészen a nagymama haláláig.

Az anyai nagyszülők nagyon jól gazdálkodó, módos emberek voltak, a templomban saját padsoruk volt, saját kis oltáruk, ezt pedig csak azok engedhették meg maguknak, akik a templomépitésébe beszálltak... Nagy házat vittek, tizenkét gyereket neveltek, és mindegyiket becsülettel és tisztességgel felnevelték. Ezt mindet csak elbeszélésből tudom, olyantól, aki szintén csak kislánykorában élt ott. Saját lovas kocsirol, hintőféleségről meséltek, tehát nem voltak szegény emberek semmiképpen sem. Reformátusok voltak.

13 éves volt az anyám, amikor meghalt a nagymama. Utána került nevelőszülőkhöz. Az édesapja meg elűnt az életükből. A nagymama halálakor édesanyámat és nővérét visszahozta egy nagynéni Budapestre. Két árva lányról volt szó, akiket az édesapjuk elhagyott. Mert hát gondolom, nem rendkívüli ez, hogy nem küszködött a két lánya nevelésével, hanem úgy mondják, hogy egy háztartási alkalmazottal létesített életközösséget. A nagyobbik lánya már férjhez menős korban volt, és férjhez is ment egy jól szituált, nála jóval idősebb közhivatalnokhoz. Az édesanyám volt a gond, aki még csak 13 éves volt ekkor, és árvaintézetbe került volna. Nagyon rossz sora lett volna, ha nem segít a jószerecsse rajta, és nem kezd egy virágüzletben dolgozni, 13 éves korában kezdett dolgozni, a háború után, ilyen kifutólányként. Am ennek az üzletnek a tulajdonosa gyermektelen házaspár volt, akik innentől kezdve mondhatjuk, hogy sajátjuknak tekintették az én édesanyámat. Tehát egy örökbefogadott leány lett. A magához vétel és adoptálás nem egy időben történt. Tovább taníttatni nem taníttatták, csak annyira, amennyire akkor egy ilyen jobb házból való leánynak illett... Többet nem is vártak el tőle. Az angolkisasszonyokhoz járt, azt tudom. Valamennyire taníttatták, de számítottak a munkájára. Saját gyerekeiknek tekintették, együtt éltek a saját lakásukban, amely egy 5 szobás lakás volt.

⁷⁶ 52.: Névai Erzsébet, 42 éves, tanítónő.

Hogyha nézzük ezt a világot, a Horthy-rendszerben, ők talán a felső tízezerhez tartoztak, anyagilag mindenképpen, és talán a nevelőszülő bácsi státusza és rangja alapján is. Így került anyám egyetlen örökbefogadott leánygyermekként hozzájuk. Így én egy polgári családból származom.

A nevelőpapa pedig állami hivatalnok volt, akinek a bátyja a képviselőház alelnöke volt. Ő keresztény volt, a nevelő nagymamám zsidó származású volt.

Amikor már örökbe fogadták, akkor nem akarták mentesíteni őt a munkától, mindenképpen számítottak a munkájára. Nem kisasszonynak vették oda. Lehet, hogyha vér szerinti gyerekké lett volna, nem dolgoztatták volna, de mivel ez egy örökbefogadott gyermek volt csupán, az csak dolgozzon! Az angolkisasszonyokhoz járt, ezt mesélte, hogy társalgás óra volt, kézimunka volt, mi mindent tanultak, beiratták, az iskolába eljárt, és utána a virágokat vitte megrendelésre. Az ő helyzete nem olyan volt, mint egy vér szerinti gyereké. Nagyon kellett magát ahhoz tartania, hogy tudja azt, hogy az ő szerepe, pozíciója itt mi. És ezt tulajdonképpen egy életen át érezte is. És szeretni a tudatával szerette őket és nem a szívével. Ez egy olyan téma volt, hogy nem szívesen mesélt róla.

Két virágboltja volt a családnak a belvárosban. A virágokat egy 3 holdas, de lehet, hogy 5 holdas Duna-parti, óriási kertészetben termelték meg hozzá, amelyen egy hét szobás ház állt. 120 négyzetméteres kertésszel, meg gazdasági épületekkel. Autó sofőrrel, amelyet a háborúban be kellett szolgáltatni, a sofört is és az autót is. Volt a belvárosban egy lakás, amelyet, amikor az én édesanyám férjhez ment egy bizonyos vidéki fiatalemberhez, akkor leválasztottak, még az államosítás előtt, 1951 fordulóján. És akkor már egy 5 szobás lakást kénytelenek választottak, a kisebbik része lett az édesanyámé, a nagyobbik pedig maradt a nevelőszülőké, de mivel elvettek tőlük mindent, és osztályidegenné nyilvánították, ki is telepítették őket. Az ő tulajdonuk sorsa az államosítás lett, mindenüket elvették. Így tehát a lakásról is le kellett mondani, és 20 kiló holmival másnap reggel a kijelölt helyre kellett menniük. 60 év körüliek voltak, mindig becsülöm őket ezért, hogy ezt kibírták, és ugye a lakásba ávósokat telepítettek, jóindulatú ávósokat. Ezek lettek később a szomszédok, akikkel azért mindenki kijött, mert valahogy ki kellett jönni velük. Nem volt gond velük.

Édesanyám nevelőanyja zsidó származású volt. Erről soha nem esett szó. Tulajdonképpen aztán ő egy keresztény családban élte az életét. A férje keresztény volt, a nevelt lánya keresztény volt, tulajdonképpen mindenki. Azt hiszem, hogy annyi baja származhatott volna, ha sokat hangoztatja, hogy zsidó, hogy ez teljesen természetes volt. Mindenféle iratokat próbáltak neki szerezni, hogy megmenekítsék, és sikerült is megmenekíteni. Bujkálva, természetesen, ismerősüknél bujkált azokban az időkben, amikor keresték, mert a gettóban kellett volna lennie. Nem tudok erről sem túl sokat, inkább a papírokról volt mindig szó, de végül is az se sokat számított, mert akik kaptak papírt, azok is a gettóban végezték. Ő valahogy máshogy úszta meg, papír nélkül, elkerülte őt a rossz sors.

A nagyszülők életében egyértelműen az volt a mélypont, amikor az élet munkájának eredményét jelentő tulajdonukat elvették, és nemcsak hogy elvették, hanem egy 55-60 körüli házaspárnak néhány kiló felszereléssel teherautóra kellett rakodni, és egy soha nem hallott községbe 24 órán belül el kellett menni Budapestről. Ennél mélyebb pont nem hiszem, hogy létezik.

Ott éltek, úgy mondják békében, sorsukba beletörődve. A nevelőpapa még abban az évben meghalt, de a nevelőmama még 20 évet élt. Az Alföldre költözött, és ott aztán nyugdíjából élt hivatalosan, effektíve pedig a kaliforniai unokaöccs juttatásaiból.

A kitelepítés feloldásakor, amikor ezek a nehéz idők elmúltak, talán kérhette, hogy áttelepülhessen. Gondolom, amíg kellett, addig ott élt a kijelölt településen, utána, amikor lehetett, elment. A fővárosba soha nem akart visszajönni többet. Nem hallottam különösebb sirámot vagy panaszt. Nagyon intelligensen vették tudomásul. A nagyanyám nem érte meg a rendszerváltást. Se a rehabilitációt, se semmit.

... Végül is az, hogy anyám nem volt vér szerinti gyermek, ez bizonyos értelemben előnyére vált, mert gondolom, ha vér szerinti gyermek lett volna, akkor nem alkalmazták volna anyagbeszerzőnek sem a nagypolgári származása miatt. Bár már akkor senki nem kérdezte a származását régen. Nem hiszem, hogy számított. Akkor számított a Rákosi-érában ez, amikor azt vájkálták, hogy kinek ki a felmenője, csak azért, hogy tisztogatást végezzenek, hogy aki idáig a földet túrta, az most bekerüljön a belvárosi lakásba, aki a belvárosi lakásban volt, az most menjen földet túrni. Ezt célozta ez.

Amikor elment dolgozni állami vállalathoz, az azért lehetett, mert megszűnt a virágüzlet, államosították. Akkor pedig minek mondja valaki, hogy nagypolgári körökben cseperedett nagylánnyá. Eljött az idő, amikor ezt jobb volt eltitkolni, hogy ki milyen körökből származott. De később, a férje miatt, mert hogy disszidált, munkát nem kapott. Takarításból és beteggondozásból éltek, abból volt valami kis jövedelmük.

Az apám Hernád vidékéről származott el, a nagyszülők ott éltek. Tudom, nagyapám katona volt, mert vitézi rangot is kapott a Horthy-rendszerből és a vitézi előnevet viselte az apámmal együtt, aki örökölhette ezt a rangot. De nem használhatta, mert nem volt értelme, hogy használja. Senki sem élt olyan fergeteges jól, de mindenki elég jól a maga szintjén. Nem volt kocsi, nem volt hintó, csak ami kellett annak a családnak. Az úgynevezett szegény rétegeknél jobban éltek.

Ami az apám vagyonát illeti, semmit nem hozott, magát adta a házasságba. Amikor nősült, akkor már abban a bizonyos elszegényedett korban élhettek. Vidékről felkerült jogászfiú, aki itt végezte el az egyetemet. És aki elvette ezt a bizonyos, jobb körökből származó leányt. Készen kapta tulajdonképpen a lakást is, mert az anyám ezektől a nagyszülőktől mindent megkapott, lakást, berendezési tárgyakkal, már ami megmaradt az államosítás után.

Az én anyám reverzálist adott az apámmal való házasságakor, és én így római katolikus vallású vagyok. Az édesanyám tartotta a vallást, legalábbis egészen addig, amíg én kislány voltam, és engem is vallásossá kellett nevelni. Érdekes módon utána már csökkentette, valahogy úgy, mint én, a saját módján hitt a Jóistenben, szerette és bízott benne, és egy jó ideig engem is járatott hittanórákra, gyermekmisére, aztán ahogy én felnőttem, én magam hanyagoltam a templomba járást.

Én a nagyszülőktől szellemiekben, tradícióban nagyon sokat örököltem. Abban a korban születtem, amikor a két világháború közötti nagyon erős polgári erkölcsöt minden leányba belenevelték, szigorúan tartania kellett hozzá magát az embernek. Gardedám, öt-órás tea, vörös rózsacsokor, szóval semmiféle együtt tengés-lengés a fiúkkal, erre gondolok

konkrétan. Amíg édesanyám élt, tartotta magát ez az erkölcsi norma. Egyszerűen nem tudott elfogadni semmiféle szabadosságot, például a férfi és a nő viszonylatában.

Örökölttem társadalmi viselkedési normákat, elvárták tőlem, hogy tudjak társalogni. A nevelő nagymamám, amikor feljött Budapestre, és elvitt egy étterembe, iszonyú tortúrának voltam kitéve, hogy hogy kell viselkedni egy étteremben. Mindig azt mondta, hogy engem a pincérek most figyelnek, és abból fogják megítélni, hogy én úrilány vagyok-e vagy sem. És mivel attól félt, hogy hiába mondja nekem, csak olyan barbár vagyok, hogy beleharapok a kenyérbe, hát széttördelte idegességében gyorsan előttem a kenyeret, mielőtt beleharapnék. Életemben nem fogom elfelejteni ezt például. Az édesanyám is tulajdonképpen ilyennek szeretett volna, de ő nem tudta ezt ilyen erőszakosan végrehajtani. Fiatalkoromban sok afférom volt anyámmal, mondhatom, hogy megkönnyebbült, amikor férjhez mentem, mert ahogy mindig mondta, egy lány számára a házasság jelenti a révet. Pedig ha valakinek az élete megcáfolta ezt, az éppen ő. Szerintem pont a házasság egy lány életében, amikor még nem tudja, hogy mi vár rá. Várhat rá jó is, ezt nem vitatom. De hogy a rév szó és fogalom egyáltalán nem jó rá, az biztos. Ebből a meggyőződésből nem lehetett kiábrándítani.

...Én azt hiszem, most már idősebb felnőtt fejjel, nem vált káromra egyáltalán, hogy én ezt örököltem. Ez tényleg egy olyan örökség, amit én tulajdonképpen közvetett módon átélhettem, azt a kort, ami a regényeinkben szerepel nagyon sokszor. Én az ő elmeséléseiken és elvárásainak keresztül átéltem."

Az édesapám nem nevelt. [Ahogy később mondja: „ő csak a nemzöm volt.”] Az édesapámat 1956 elfújta. Nem a forradalom szele, hanem november 4-e szele, még az utolsó határozat előtt hasmánt átkúszott a határon, és tulajdonképpen nagyon hamar befejeződött ezzel a mi családi életünk. Én 5 éves voltam akkor. Bár tulajdonképpen ügyvéd volt, de nagy volt a szája, borzasztóan rendszerellenes volt, de mérhetetlen módon.

Felnőtt koromban találkoztam később vele, nem érdekelte semmi egyéb, csak az, hogy néhány olyan mondatot elejtsen, ami még mindig pocskondiázza a szocialista és kommunista rendszert. Az én személyem nem érdekes, hanem én rajtam keresztül gyalázkodjon... Az ausztriai lágerből ő Svájcba került, szakadt magyar politikai üldözöttként, emigránsként. Nem hiszem, hogy beszélt németül, de nem zavarta azt a svájci hölgyet, aki úgy gondolta, hogy itt van ez a szakadt magyar, üldözött ember, majd én egy kicsit felöltöttem, és a lakásomba befogadom, mert az ő leányága akkor a vége felé látszott közeledni. Jó volt neki ez az ember is, ezt is csak elbeszélésekből tudom, de gondolom, tényleg így lehetett, és apám is úgy látszik, hogy feladta a sok nélkülözést, és úgy gondolta, hogy miért ne érdemelne meg ő egy kis polgári kényelmet, amire tulajdonképpen mindig is vágyott. És a kommunisták észlelhető közelben sem legyenek. Tulajdonképpen ennyit kívánt az élettől, ezt Svájc, ezzel a nővel az oldalán biztosította számára. Úgyhogy bejelentette, hogy válni óhajt. Hát ez a kor számunkra a legsötétebb, az édesanyám számára a legsötétebb, és az én számomra is, hiszen a zsigereimben minden ilyen benne van. Minden orosz katona benne van a zsigereimben.

Amit ezért anyámnak át kellett élnie, talán az volt a szörnyű, az egész válás. Apámnak nem kellett elmennie, ő döntött így, hogy elmegy, egyébként egyetérttek vele, azt hi-

szem Magyarország akkor teljesen alkalmatlan volt emberi életre. Az állásából kitették, és ment táblákat rakosgatni az Andrássy útra, tulajdonképpen így büntették. Nem tűntette föl magát úgy, hogy őt ezért különösebben megbüntessék. A rendőröknek mutogatott mindenfélét, meg az ávosoknak, meg köpködött. Nem végezhetett volna szellemi munkát. Az én édesanyámra is ugyanez a sors várt.

Ő egy irodában dolgozott, anyagbeszerző volt akkor. Az egy elég jó állás volt, egy erős vállalat volt, és ott egy anyagbeszerzőnek lenni, az stabil, jó dolog volt. De hát az egész osztályt kitették akkor, mindenkit, kit ezért, kit azért. Bár mesélte, hogy mindenki igyekezett, hogy az apja munkás, kovács, bányász meg zsellér legyen, tehát mindenkinek az apja hirtelen ez lett, az anyja meg szakácsnő. De ennek ellenére ez nem volt elég, mert azért csak kinézték, hogy ennek a férje disszidens, úgyhogy rövid úton kicserélődött a vállalat állománya. Így aztán az utcára került, azzal a bizonyos papírral, hogy szellemi munkára alkalmatlan, csak fizikai munkára alkalmazható.

Akkor történt, amikor már a zsebében volt apám válására vonatkozó kérése, amelyben kéri, hogy egyezzen bele a válásba, a káderező pont akkor mutogatott rá, hogy ez az asszony hazudik, ennek a férje disszidált. Aminek következtében őt is kitették az állásából. Ez borzasztó lehetett, mert otthon egy gyermeknek kellett volna enni adnia, és pénz nélkül ez nem ment.

Az én édesanyám végül is egy munkanélküli lett azzal az irattal, hogy szellemi munkára nem alkalmazható, csak fizikai munkára, és tulajdonképpen, ami az ő életét megkeserítette az ez volt. És éppen ezért ez neki nagy megrázkódtatás volt, egy ilyen papírral, egy ilyen válás után, egy ilyen helyzetben mindenütt azt mondják neki, hogy de asszonyom, az ön férje disszidens, mit akar? Nincs felvétel az ön számára. Ez borzasztó lehetett.

Majd elkerült arra a munkahelyére, talán '59 táján lehetett, ahol a személyzeti osztályvezetője azt mondta neki: 'Nézd – tegezte, bizonyítva, hogy nincsenek osztálykülönbségek – nézd, én nem kérdezem, hogy ki vagy, honnan jöttél. Ha te jól végzed a munkád, nálunk maradhatsz'. Tehát a régi pompa a régi rendszerrel együtt mind füstté vált, anyagilag, szellemileg, mindenképpen.

Anyám, ha mesélt, bizonyos dolgokról kért, hogy ne kérdezzek. Mert például nem szerettem, ha a drága egyetlen nagymamájáról kérdeztem. Annyira fájta neki az a kislánykori burgenlandi élet, hogy annak vége lett, ahogy meghalt a nagymama, kérte, ha lehet, ne sokszor kérdezzek tőle... Ugyanakkor borzasztó önfegyelmű asszony volt, aki semmit nem panaszkodott, mindent tényként mondott, tehát a házassága tönkremenetele, minden egyéb, de az óvóhely, az orosz katonák gyévcskázása és bárisnyázása, és dokumentumok, ez valami olyan félelemmel tölthette el, hogy mondom, 20 év múlva még mindig nekem mesélt róla, és az '56 lövöldözései, meg a káderezése. (Mondja, elvtársné, miért hordja azt a fülbevalót? – Ez az elvtársné, még a káderező abban sem tudott különbséget tenni, hogy ki az elvtársnő és ki az elvtársné.)

Az '56-os események magukkal hozták az ő magánéletének a tönkremenetelét.

Az anyám életéből követendőnek mindenképpen az emberi tartást, türelmét, erejét tartom. Nem biztos, hogy olyan vagyok, mint ő, azt hiszem, sokkal kényesebb vagyok,

sokkal kevesebbet bírnék, bár ha arról van szó, az ember nagyon sok mindent kibír. Remélem, nem kerül rá sor.

Én tanító vagyok, tanítóképzőt végeztem '80-ban, esti tagozaton. A gimnáziumot második év végén az orosz nyelv miatt otthagytam, nem voltam jó tanuló, úgyhogy a dolgozók gimnáziumában fejeztem be. [...] Anyámat nagyon bántotta, ez eltért minden elvárásától. A dolgozók gimnáziumában nagyon nehezen, de végül is magamra találtam. 3-4 évig tartott ez az idő, gyors- és géptíró iskolát végeztem közben, és adminisztrátorként dolgoztam éveket később. Magamtól álltam neki tanulni, és onnantól kezdve mindig vágytam tanulni, de nagy dolgokba soha nem mertem belefogni. '71-72-ben érettségiztem, férjhez mentem, jött a gyerek, a gyest akartam úgy kihasználni, hogy akkor most már továbbtanulok, akkor vágtam bele a tanítóképzőbe. Tanárképzőbe szerettem volna jelentkezni, de akkor csak ilyen képesítés nélküli pedagógus lehettem, és abba az iskolába, ahova felvettek képesítés nélküli pedagógusként... Ez abban a korban volt, amikor éppen demográfiai hullám volt, és még lakásokat is kiadtak iskolának meg napköziknek, mikor az utcáról is behívtak bárkit, csak legyen valaki a gyerekekkel. Felvettek a főiskolára, nagyon tanultam, sikerült, és estin végeztem el. Úgy érzem, hogy nagyon nagy lelkesedés volt bennem, mert erről van vita pedagóguskörökben, a nappali meg az esti tagozatok azonosságáról, és hogy melyik mennyit ér, hogy tudásanyagban mennyit tud adni. Úgy érzem, hogy a lelkesedés és az elszántság pótolta bennem mindazt, amit esetleg az esti tagozat nem tudott megadni. És később talán önképzéssel tudtam magamban pótolni mindazt, amit az állandó, nap mint napos képzéssel a nappalin kaptak. Azóta, hogy elvégeztem, meghúszom magam egy általános iskolában.

A rendszerváltás óta szabadabb lett a munkám, tehát maguk a vezetők lettek tudniillik mások. Szakmailag van is lehetőségem meg nincs is. Az egész iskola lett nyitottabb a világra. A külső utcazaj behallatszik. Azelőtt egy iskolába nem hallatszott be a külső zaj, csak ami bejuthatott. Nem tudom, érti-e? Ennek az iskolának mi választottuk demokratikus szavazás alapján a vezetőségét. Aki tulajdonképpen vezeti az iskolát, azok mi vagyunk. A nemzet napszámosai vagyunk, azt hiszem, hogy minimálbér körül élünk. Jónak azt tartom, hogy azt csinálhatom, amit szeretek, talán néha elvágyódtam, de sosem éreztem magamban annyi kitaratást, hogy mertem volna, így aztán inkább szerettem ezt csinálni. Csak fél napos elfoglaltság, de annál intenzívebb igénybevételt jelent gyerekeket tanítani. Társadalmilag a pedagógus, az mindenki kuttyája, vagy egy lábtörő, aki-be bárki beletörölheti a lábát. ... Egy felvétel szerint is... a pedagógus a takarító után következett alulról. Egyébként társadalmi szinten senki el nem ismeri, senki nem becsüli, a szülők maguk tulajdonképpen úgy fogják fel, hogy a pedagógus az, aki be akarja bizonyítani az ő gyerekeről, hogy ügyetlen, tehetségtelen, ilyen párbajok vannak. Az a régi porosz típusú iskola kezd fellazulni teljesen, és lesz egy ilyen amerikai típusú iskola. Az egész társadalom erkölce megváltozott. Nem tud az iskola ez ellen védekezni. A pedagógusok gyorsan feladják.

Én személy szerint szerencsés ember vagyok, nekem tulajdonképpen, ahogy látja, ez megmaradt. Sem a lakás, sem a bútorok, amit itt lát, nem az én szerzeményem. Ezt mind kaptam. Nem hiszem, hogy meg tudtam volna venni. Valószínű, hogy valahogy lett vol-

na egy szalon meg egy íróasztal, biztos, kölcsönökből, OTP-részlet és egyebek. Tulajdonképpen nem nulláról kellett kezdenem, fedél mindig volt a fejem felett, és bútorozott lakásban élhettem, mégpedig szép bútorozott lakásban, és erkölcsi tartást kaptam az anyámtól. Tulajdonképpen jót az hozott, hogy szerencsém volt abban, hogy az ő gyermeke lehettem, és én mint ennek a családnak a folytatója, aki ebben az új szellemben is örök-jük emlékezem. Ez nekem a jó.

De ami a munkámat illeti, meg maga az én pénzbeli juttatásom, a munkám nem ér annyit, és ez nem panasz, hogy annyi pénzt adjanak, hogy biztonságban és kényelmesen megéljek. Annyit ér a társadalomnak az én munkám, hogy nem kell éhezniem, és tudok harisnyát venni magamnak."

"... Habár senki és semmi nem vagyok, tulajdonképpen hálás lehetek, hogy nem hurcolták meg őket jobban, és azért annyi mindig volt, hogy én biztonságban voltam. Hogy mi rosszat hozott, ez csak egy feltételezés segítségével történhet. Hogy mi lett volna, ha ez nem történik meg. Ezt tudta nyújtani ez a kor és engem sérülés abban a korban nem ért. Gyerekként, illetve nagyon fiatalként éltem át mindazt, ami szörnyűség volt. Ez nekem jó. Hogy mi lett volna, ha ezek nem jönnek közbe, ezt csak feltételezni lehet. ...

Tulajdonképpen rossz velem az történt, hogy nem történhetett jobb."

Története átfogja a századot. Átéli szülein keresztül az egyéni sors hányattatásait. A század zaklatottságát. Mint egy balladát, úgy mondja. Nem panaszkodik, látja milyen sors jutott neki. Vállalja, ellene nem akar, nem is tud tenni. Küzd, amivel kell, viszi amit kapott, örökségét, anyjától a bútort, a lakást, a jó erkölcsöt és jó modort.

Nem vetélkedik, kit bántott jobban, kit kevésbé a sors, mindenki bánatát, keservét megérti. „Meggyőződése, hogy ez a kor az emberiség szégyene. A II. világháború is, de különösen a vége és az azt követő '60-as évekig Magyarország szégyene ez a történelmi kor. Az emberi lealacsonyítás ennyire, a terror ilyen mélységű foka”.

Összegezése egyszerű: „Tulajdonképpen rossz velem csak az történt, hogy nem történhetett jobb.”

Iparosok, kézművesek, kereskedők

A kistulajdonos, kisiparos sorsa a szocializmus megalapozásának radikális időszakában nem sokban különbözött a többi tulajdonos sorsától. A vagyont, műhelyt, sokszor a házat is elvették, többeket szövetkezetekbe szerveztek, csak néhányan maradhattak „maszekok”.⁷⁷ A többszörös meghurcolást, sok esetben még a falujukból való elűldözést is sokan átérték.

⁷⁷ A kisiparosok, kiskereskedők létszáma az 1949-es adatok szerint 320 ezer fő volt. A tulajdontól való megfosztás így, családtagjaikkal együtt 800 ezer főt, a népesség közel 9%-át érintette. (Pető-Székács 1985: 144–145.)

Ha visszatekintünk a két háború közötti világot jellemző társadalmi viszonyokra, egy olyan – erősen elkülönülő, kasztszerű – társadalom képe rajzolódik ki, amelyben különbséget tesznek nemcsak az úri származás és a polgári eredet között, hanem a polgárságon belül is: jellemző a polgárság és a kispolgárság elkülönítése is. A polgárságon belül a tőke, a tulajdon nagysága és a végzett munka jellege szerint alakul ki a különbség – bár differenciáló tényezőként ott van a műveltség és annak színvonala is. Megkülönböztethetjük a magasabb, a polgári életszinten lévő csoportokat a kézművesektől, a kiskereskedőktől, az iparos emberektől. Ők ugyan a polgári rétegekhez tartoznak, ugyanakkor sokan nem sorolják őket a polgárok körébe, inkább kispolgárnak tekintik.

A különbség több tényező szerint alakul: mindenekelőtt a szakma számít, hogy „mivel keresi a kenyerét”. A megítélés része, hogy amit végez az „piszkos” vagy „tiszt munka”. Hogy kézzel dolgozik vagy nem, illetve a megmunkált anyag milyen értékű. Akárcsak az, hogy a végzett munka milyen minőségű, és hogy az eredmény, amelyet létrehoz, hogyan épül be a társadalmi használatba. Jellemző a különbség, például az ezüstműves és a kőműves között: mindkettő iparos szakma, mégis annak értéke, amivel dolgozik, megjelenik a munka minőségén és a hozzáértés finomságán keresztül a társadalmi presztízsből is – az ötvös többre becsült szakma, mint a kőműves, akit munkája más osztályba is helyez. Hasonlóan megbecsült a könyvkészítő, a nyomdász helyzete – őket nyilván a megmunkált tárgy: a könyv, az újság (a szellem terméke), illetve a hozzáértés helyez magasabb szintre a társadalmi hierarchiában.

Míg meghatározó szerepe van a különbségtételben a vagyonnak és a jövedelmi szintnek, ugyanakkor bejátszik a származás, az iskolázottság, a kapcsolati rendszerek, az életvezetési mód, a társasági életvitel. Mindez hordozója és kifejezője a társadalmi különbségeknek is. Ez a láthatatlan határvonal sok esetben láthatóvá teszi a különbségeket, és nem csak az iparos, kiskereskedő, kispolgár rétegeit választja el a polgárságtól, de – a fentiek szerint – sokszor még ezeket is egymástól.

A tulajdon nagysága – ebben az értelemben a tőke nagysága – magasabb rétegekbe, sőt felsőbb osztályokba is emelheti az iparost. Meghatározó a szolgáltatás tere, terépe, helye is, hiszen a vásárlóközönség is minősít, és a jövedelem is aszerint alakul, hogy gazdag vagy szegény környéken látja el feladatát. Meglehetősen nagy különbség: egy fűszerüzlet, drogéria, cipőkészítő, vagy szabóműhely „előkelő helyen” más minőséget jelent, és másképp is minősíti tulajdonosát, mint a külvárosban – az azonos szakmán belüli különbséget a vásárlóközönség nagysága, rangja és jövedelmi szintje is meghatározza.

Ahogy idézett interjúinkból is látni lehetett, nem véglegesen lezárt a társadalmi emelkedés – vagy éppen süllyedés – a kistulajdonosoknál: átkerülhetnek a nagypolgárság körébe, sőt ha megfelelő utat találnak, eljuthatnak a zártabb úri osztályokba is. Leszármazottaik pedig már katonatiszté is válhattak, vagy a közigazgatásba kerülhettek, tisztviselők lehettek. A második generáció – a családi eredetet illető, némi fürkészés után –, már csaknem befogadottá vált a „magasabb körökben” is. Itt akár egyetlen generáción belül megtörténhetett a változás, de a leszármazottak meg-

felelő iskoláztatása vagy házasodása révén is átjuthatott a magasabban lévő társadalmi osztályokba is.

Ahogy felfelé nincs lezárva a kispolgárság, a kistulajdonosok társadalmi mozgása, úgy – gyakori tönkremenetelük esetén – nyitott az út számukra a társadalom alsóbb rétegei, a munkások osztálya felé is. Kihullhatnak, ha a gazdasági élet válságokkal, csőddel fenyeget, de akkor is, ha a külföldi áruk betörésével nem tudják a versenyt tartani, ha áruik elavultak, drágák és gyenge minőségűek. Elveszthetik vagyonukat, ha alulmaradnak a többiekkel folytatott versenyben, ha sokan jelentkeznek hasonló kínálatral ugyanazért a vevőkörért, és ők nem tudják tartani a korábbi színvonalukat. De „elvérezhetnek” személyes okokból is: betegségek, családi tragédiák miatt, vagy azért, mert utód nélkül halt meg az üzlet alapítója. Ezért állandó az áramlás ebből a vegyes összetételű társadalmi helyről, társadalmi állapotból mind felfelé, mind lefelé.

Átjárható volt a határ az iparos, a kézműves és a sokat emlegetett nagyipari munkás között. Lefelé könnyen vezetett az út – mondhatni: mindenki számára adott volt –, igaz, és ez is a rendszer ideológiájához tartozott, hogy felfelé emelkedő mobilitásnak nevezték. Hiszen ha valaki az „elmaradott” kisiparból a szocialista nagyiparba került, az munkabiztonságot jelentett, a közösség, a fejlett technika és a társadalom számára magasabb rendű tulajdon útján kitört a korábbi, „félfeudális” társadalmi szerkezetből, tehát kifelé és felfelé vezette az elmaradottságból. A köztulajdon ebben a logikában a magasabb rendű forma, abba bekerülni – ha átmeneti kellemtelenséggel jár is –, az egész társadalom számára kiutat és gazdasági felemelkedést jelent. „Visszafelé” haladni tehát, az iparból vagy az állami szövetkezetekből újra kisiparossá, kiskereskedővé válni, erre eleinte nem volt lehetőség, majd csak a hatvanas évek közepétől és a hetvenes évektől – amikor lazább szabályozók vannak és némi gazdasági mozgásszabadság – több alkalom nyílik. S a bátrak, sőt kalandorok ezt választják.

A vissza- és átáramlás, illetve átszivárgás az ipari munkás helyzetéből a kisiparba már a „laza” szocializmus idején elkezdődött – vagyis a gazdasági szigor oldódásakor –, de a rendszerváltás után már a gazdasági kényszer is mozgósító erejű. A munkások a piacon, szolgáltatásban, kereskedelembe próbálkoznak, hogy korábbi képességeik, szakmájuk szerint keressék az önfoglalkoztatás útját – és fennmarad, aki tudja és bírja, és akinek vannak eszközei is az újrakezdéshez. Így el lehet menekülni a csődbe jutó gyárakból, a munkanélküliség elől, vagy már a munkanélkülivé válás után lehet újra „kisiparossá válni”, több-kevesebb sikerrel. Azoknak legalábbis, akiknek erre az átjárásra eszközük van. A kisiparosok számára a szocializmus utolsó éveiben különös virágzás és jövedelmi fellendülés következett be, ami ismét különbségeket teremtett, de a rendszerváltásig fennáll annak a lehetősége is, hogy a kisiparos helyzetét erősítse.

A polgári helyzet átmeneteiről s egyben a társadalmi változások következményeiről hallhattuk a tanítónő történeteit, amiben a nagypolgári, polgári, kispolgári, proletarizálódó, majd némileg emelkedő család három generációjának útját beszélte el.

Nemcsak a politika és a történelem, de a magántragédiák, olykor magánbűnök különös egyvelege is megszenvedteti az embereket, és átalakítja életútjukat, mint az előzőekben bemutatott polgári családot. Ahogyan olvassuk: „összefoghat” a politika, a betegség, a halál vagy az apák „lelépése”, hogy mindezek együtt nehezítsék vagy tegyék tönkre a családot, a feleség és gyerekek sorsát.

*A ruhásdinasztia*⁷⁸

„1922-ben születtem, és édesapám ruhaüzletében kezdtem. Az édesapám édesapja is ruhás volt, ez egy ruhás dinasztia volt. Két üzletünk volt, több segéddel dolgoztunk. Miután 1936-ban elvégeztem a négy polgárit, akkor bementem édesapám üzletébe. Egészen 1943-ig, a bevonulásomig ott dolgoztam. Munkaszolgálatra hívtak be, '45-ben jöttem haza, amikor vége volt a cirkusznak.

Az üzletet '52-ben államosították. 1952-ben bementem egy szövetkezetbe, '54-ig ott dolgoztam. Szüleim ugyanígy jártak, hogy elvették az üzletet, de '54-ben a Nagy Imre kormánya alatt adtak iparengedélyt újból. Akkor megkaptuk. '56-ban kifosztották az üzletet teljesen. Ma is itt vagyok, mint ruhakölcsönző. A fiam '69-ben született, a második házasságomból, '88-ban bevonult katonának, azóta bejött ide az üzletbe, mint csatlátag dolgozik nálam.

1943–44-ben teljesen egyik napról a másikra nem lehetett az üzletet kinyitni, senki nem nyithatta ki az üzletet a vallása végett. Én akkor már Ukrajnában voltam, a szüleim meg Bergen-Belsenben és Theresienstadtban kötöttek ki. Egy véletlen szerencse folytán, 40 kilósan kerültek haza a szüleim, ahol a lakásban már más volt belakoltatva, és a tanács akkor egy ideiglenes szállást biztosított nekik, utána meg a saját lakásukból is visszakaptak valamit. A felét visszakapták, a felében maradt az, aki be volt utalva. Így laktak.

A felemelkedés az volt, hogy újból kapott iparengedélyt az apám, és újból dolgozhatott '46 táján.

Aztán 1952-ben elvették az üzletünket. Én szövetkezetbe mentem dolgozni. És ott is dolgoztam, ameddig Nagy Imre nem engedélyezte, hogy újra iparengedélyt lehetett kapni.

Amikor '54-ben a Nagy Imre kormány által édesapám visszakapta az iparengedélyt, akkor kint, a városon kívül kezdtük, mert a város területén nem lehetett semmilyen üzlet. Iparengedélyt csak oda adtak. Aztán lehetett később beljebb jönni, és '70-ben már bent a városban is lehetett kapni üzlethelyiséget.

1970-ben, amikor ezt a vállalkozást elindítottam, akkor kényelmesebb, nyugodtabb életem lett, nem kellett mindig kijárni, és akkor feladtuk a városon kívül indított üzletet.

Jelenleg megélek a vállalkozásomból, nagy ambícióim nincsenek, hetenként meg tudom a piacon venni, amire szükség van, enni már nem eszem a felét sem annak, amit azelőtt ettem, mert beteg lettem a szívemmel, és diétáznom kell. Én nem akarok többet dolgozni már, én így meg vagyok elégedve. A fiam, amikor már én nem leszek, akkor azt csinál, amit akar. Gondolom, modernebb szellemben, majd az üzletet modernizálni kell, portált, mindent. Én úgy látom, hogy karriert csináltam, ahhoz mérten, ahogy le voltam süllyedve – már a régi rendszerre gondolok.

A rendszerváltás óta a változás az üzletben az, hogy az embereknek kevesebb a pénze, jobban meggondolják, hogy mit vásárolnak, nem olyan könnyen hajítják el a régi holmit. De nem panaszkodhatom, mert én abból indulok ki, hogy nekem sokkal rosszabb volt, és mindig azt tartom szem előtt, hogy milyen volt nekem. Én megelégedett vagyok, szeretném, ha még nagyon sokáig élvezhetném ezt.

Úgy látom, hogy összehasonlítva a korábbi idővel, ez a politika vállalkozásbarát. Támogatást ad az embernek. Már támogatás szerintem az, ha nem ellenzi. Azelőtt a mások egy rossz dolog volt, földre lett nyomva, a hátsó sor végére lett téve.

Ukrajnában aknaszedésre voltunk kivezényelve, tőlem 3–4 méterre robbant az akna, és az egyik gyereket szétépte. Én égési sérülést szenvedtem a szememnél, és én azt mondtam, hogy a jó Isten velem volt, nem szidtam senkit, csak azt mondtam, hogy a jó Isten megmentett... Bár minden arra van, hogy elpusztítson, amikor Hitlernek a legnagyobb győzelmei voltak, úgy éreztem, hogy én túl fogom élni ezt. Én még fogom látni filmen a moziban őt, hogy így tapsolták, úgy tapsolták, de már rég nem lesz az élők világában.

Életem során most élek a legjobban. Szabad a levegő, egyenrangú állampolgárnak érzem magam, és az a nagy teher, ami a vállamat nyomta, az megszűnt.

Megszűnt az, amikor gyerekkoromban, 1938-ban figyelmeztettek, nagyapám szólt, hogy nem mehetek el. A Kisújságba jártam, a Nagymező utcába a sporteredményeket elolvasni, vasárnaponként délután, hogy ne menjek oda, mert összefogdossák az embereket a vallása végett. A Britanniába jártunk ötórás teára, volt egy társaságom, öt-hat fiúból állt, ott igen sűrűn vártak a kijáratnál, és nagy verekedések voltak, nyílas karszalagosok.

16 éves korom óta éreztem egy súlyos terhet, ami nyom, annyit tudtam, hogy a vallásom végett. A rendelkezések még erősítették őket, de hát a fiatalok szeretnek katonásdit játszani, és ők ebben éltek ki magukat, és provokáltak verekedéseket. Annyira súlyos teher volt.

'43-ban, voltak barátaim, akik nem voltak zsidók. Azok bevonultak katonának, én munkaszolgálatra. Ami olyan volt, hogy bakancs, civil ruha, semmi. A barátom egyenruhát kapott. Annyira nem voltunk emberi méltóságban, ott Ukrajnában. Ez volt életem legszörnyűbb időszaka. Az volt a legborzasztóbb, hogy szégyelltek, hogy ismertek bennünket. Szóltunk egyszer a zászlóaljparancsnoknak, egy hódmezővásárhelyi valaki volt, és azt mondta: mit zúgolódnak maguk? Maguk azért jöttek ide, hogy soha ne kerüljenek haza, mit akarnak? A puskatussal az vert a hátamba, aki akart. Ha olyan kedve volt neki, akkor hátba vert, ha nem, akkor rám sem hederített. De ha otthonról rossz levelet kapott a keret, akkor berúgott, és isten mentsen annak, akinek a közelébe ment. Akkor úgy verte, csépelte, mint a répát.

⁷⁸ 17.: Stein Andor, 71 éves, nyugdíjas.

...Én már a Rákosi-rendszernek is hálás voltam, hogy emberszámba vettek. Pedig hát...

Egy példa: 1952 márciusában elvették az üzletünket, még nem helyezkedtem el, bejártam a Brasil presszóba. Délben egy órakor szokás szerint kijöttem a presszóból, és hozzám vágódott egy férfi és egy nő, és azt mondták, hogy kövessék őket a kapu alá. Megmutatta az igazolványát, államrendőrség volt. Elvette az igazolványomat, zsebre vágta, és velük kellett mennem. Levittek a földalattihoz, bevittek a Deák téri főkapitányságra, ahol 2-300 ember lehetett már. Az alagsorban sorba kellett menni. Egy asztalnál ült egy pasi, és azt mondta: 20, 30, 40, ki ahogy jött. Én 30-at kaptam, ez napot jelentett. Egy idő múlva Tökölre vittek autón, ahol a 30 naphoz 52 napot voltam bent. Otthon nem tudták, hogy hol vagyok. Sem írni, semmit nem lehetett. 52 napos kis eltűnésem volt, és éjjel engedtek ki a gyűjtőből. Semmi holmit nem adtak vissza, annak ellenére, hogy jegyzőkönyv volt róla. A villamoson mentem haza, jött a kalauz, kérte a jegyet. Mondtam, hogy honnan jöttem, nincs pénzem. Egy másik utas kért nekem jegyet és kifizette helyettem.

Hát ez volt a Rákosi-időszak. Jobb lett volna, ha ott maradt volna a Szovjetbe, mint hogy idejött az egész kompániájával együtt. Az antiszemitizmusba ez mind belejárt, mert tudja mindenki, hogy kik voltak. ... Ezeket mindenütt üldözték, és ez az egy hely volt, hogy befogadta őket a kommunista párt, a szovjet, ahol szintén utálatnak örvendtek, csak nem publikálták.

Most még hálásabb vagyok, hogy jogaim is vannak, hogy jogállamban élünk. Mert addig nem voltak jogaim. Ha jöttek értem, akkor nem mondhattam, hogy majd jövők, vagy az ügyvéddel fogok beszélni, ott a csengőfrász időszakát éljük. Ez hála a jó Istennek megszűnt, és én boldog vagyok.

Nem változott a véleményem a szocialista rendszerről ma sem. A Kádár-rendszer egy elfogult rendszer volt, az ő szocialista kapitalizmusuk volt. Volt ez a kör, akikkel beszélni sem lehetett, amit ők kimondtak, azt kellett végrehajtani. Brosúrát csináltak, azt tanulni kellett, az ő szájizük szerint kellett beszélni. Kritikát nem lehetett gyakorolni, hogy rossz. Azt mondták, hogy minden ember egyforma. Nem volt egyforma!

Ma jogállam van, és végre egyszer orientálódtunk egy olyan baráthoz, de egész nyugathoz, ahol nem nekünk kell adni, hanem inkább valamit kaphatunk, mert rá vagyunk szorulva. A régi Horthy-rendszernek köszönhetjük, hogy a németek mellé álltunk, lerombolt totálisan minket, és mondjuk a másik, részemre már felemelkedés volt a Kádár-rendszer, mert emberszámba vettek, de a bolsevik rendszer olyan volt, hogy akkor már ugyan emberszámba vettek, de nem voltam én egyenrangú állampolgár. Hogy is jöhettek én a 'rongyos' maszek a káderurakhoz! De jó, hogy azt levetettük, és jó, hogy itt tartunk ma.

A politika annyiban érdekel, hogy ne térjen vissza a régi. Minden jó, ami nem a régihez akar visszavinni. A régivel kapcsolatos dolgok váltanak ki belőlem indulatot. Vannak olyan egyének, akik azelőtt nagyon jól, könnyedén éltek, és tényleg teljhatalmú urak voltak, amit akartak, azt hajtottak végre minden kímélet nélkül, és azok ma is nagyon jó pozícióban vannak, ami nem járna nekik. Aki akkor elkövetett az emberiség ellen hibákat, az bűnhődjön. Azért nagyon is felelni kell.

Rengeteget hallok a vevőktől, hogy zúgolódnak, hogy nekik jobb volt azelőtt. Hát én elhiszem, hogy azelőtt jobb volt nekik, de nekem most a jobb. Ha nem fogok keresni, csak a legszűkebb élelmet, ha nem tudok egy gyümölcsöt megvenni, akkor is boldog leszek, hogy megérhettem azt, hogy emberszámba vesznek, mint egy más embert. Ha csak negyed annyit ehetek, mint most, és lesz egy lakásom, ahol nyugodtan élhetek, én akkor is nagyon boldog leszek. Higgye el, életem során most élek a legjobban. Szabad a levegő, egyenrangú állampolgárnak érzem magam.

Én, speciel nem érzem az éledő antiszemitizmust. Az már előfordult, hogy mentem az utcán, és valami részeg jött, és mondott megjegyzést, hogy többen vagytok, mint voltak, meg hasonló. Nem szólok vissza. Nincs értelme, mert verekedést provokál, és én hetven valahány éves vagyok, sérültét után. 10 évvel ezelőtt nem így reagálnék, mert szó nélkül nehéz megállni. Most arrébb megyek, kikerülöm. Ez van."

Emelkedés, süllyedés, emelkedés **„Amíg a nagypapa élt több volt a jó”⁷⁹**

A család eredetéről már a trianoni menekülők között olvashattunk. Az őt nevelő nagyapáról – anyai ágon – beszélt a fiúunoka. Három éves, amikor apja, tisztii család sarja, meghal. Az anyai nagyszülők gondja lesz az árván maradt két fiú, lányuk gyerekei. Az építési vállalkozó – a pallér nagypapa – vállalja az apa szerepét az elárvult családban. Meghatározó személyiség a fiú számára, „igazi ferencvárosi polgár”. Így már a születésénél megkeveredik az egyébként sem egyszerűen tagolható világ: társadalmi hely tekintetében és hovatartozásuk minőségében, világnézetükben és politikai álláspontjukban is.

Az iparoscsaládok lehetőségei: emelkedés, süllyedés és ellehetetlenülés, majd talpra áll az unoka: az autonóm, saját utat kereső szakmunkás, és megidézi a „franzstadti pallér” nagyapát.

Anyai ágon a nagymama Bécs környéki, a nagypapa pedig nyugat-magyarországi. Az anyai nagymama családja földműves volt, a nagypapa családtagjai visszamenően kovácsok, lakatosok, tehát iparos emberek voltak. „A nagypapám építési vállalkozó volt a Ferencvárosban, és édesanyám nagyon kötődött a szüleikhez. A nagypapa egy főpallér volt, vállalkozó volt. ... Amikor én születtem, tehát amikor a bátyám '48-ban, én meg '53-ban születtem, akkor a nagypapám vett egy lakást nekik.

Nekem a nagypapám nagyon jó, értelmes ember volt, nagyon sokat mesélt. Többször kapott pofont az élettől. Először katona volt az első világháborúban. Mikor hazajött, kitört a forradalom, akkor vörös katona lett. Akkor bemószerolták a szomszédok, akkor bevették, megverték, bebörtönözték. Nem volt olyan veszélyes, csak pár pofon, meg bordatörés volt. Akkor jött a második világháború, megint behívták, akkor már tüdős (tüdőbeteg)

⁷⁹ 70.: Székelyhid György, 40 éves, műszerész.

volt, akkor hazaküldték. Akkor bújtatta a zsidókat, feljelentették a zsidók miatt, hogy mit csinált. Ismertem őt, mivel nem volt édesapám, teljesen jó viszonyban voltam vele, úgyhogy együtt aludtunk. '56-ban megint segített, akkor megint valaki befűjta, akkor megint megverték. Mindenben benne volt, aktív volt, rettentő becsületes, őszinte ember, elmondta a véleményét akkor is. Aki megmondja a véleményét, annak mindig betörök a fejét. A nagypapa az örökké kapott, de érdekes módon, mindig ki tudott vergődni belőle, tehát túl tudta magát tenni, és legyintett egyet.

Nem tudott haragot tartani. Egyedül a Fradi meccsen, ott vitték be a rendőrségi fogdába. Nagydarab ember volt, 70 évesen két zsák cementtel fölment a harmadikra. Nyakon vágott valakit, az leesett a lépcsőn. Végtelenségig becsületes volt. Voltam már 10-11 éves, nagyon sokszor jártam vele számlázni, meg ellenőrizni, és nagyon fair volt, amit ígért, azt betartotta, ő volt az építési vállalkozó. Ő elvégzett a két világháború között egy technikumnak megfelelő iskolát. Neki szüksége volt erre, mint utólag mondta, mert az adminisztratív dolgok miatt, hát ő nem írhatott volna alá, nem pecsételhette volna, hogyha nincs meg ez a papír. Ez volt az ő szintje, ez volt a nagypapám. Háború után meg elfogadták, mert át tudta menteni a kapcsolatait, meg az emlékeit. Tudta, hogy kinek kell pénzt adni, kinek kell jó szót adni, megtalálta a megfelelő embereket, helyeket. Nem biztos, hogy mind legális volt, csak tudta, hogy hova kell menni. Talpraesett volt.

A nagypapát végtelen munkaszeretet jellemezte, alapvetően a munka, eltörhetett a lába, neki ott kellett lenni, ott volt, intézkedett, csinálta, az volt az első. Azt mondta, hogy ebből élünk, nem vagyunk Csekonicsok – mindig ez volt –, aki szivarozik, meg biliárdozik. Ő is kártyázott, meg megitta a fröccsöt, de a munka, meg a szókimondása, az volt... Biztos, hogy nem volt mindig jogos, de ő akkor is leállt a legvadabb helyzetben is vitatkozni, ha úgy érezte, hogy igaza van. Akkor elment a végéig, és általában igaza volt. Ezt sokszor bután csinálta, mikor mentünk hazafelé, akkor mindig mondta, hogy Gergőké, ezt nem így kellett volna.

A család összetartásának a fontosságát is ő akarta, és vitte végig mindig. A vasárnapi ebédekkel már a szemünk kivolt, megmondom őszintén, minden áldott vasárnap Angyalföldre elvillamosozni. Nem lehetett kihagyni. Vasárnap reggel oda, csirke levágva, vér megsütve tojással, nektár sör, az egész nagycsalád minden áldott vasárnap. Rántott csirke. Ebéd után 10 perc pihi, aztán elő a kártyát. Mikor megvette a tévét '57-ben vagy '58-ban, Munkácsit, akkor meg azt néztük. Szóval ragaszkodott ilyen karácsony, névnap, születésnap, szóval ezek nagyon fontosak voltak a családban. A család összetartása, meg a kiállás a vélt és valós igazságért, lehet, hogy csak vélt igazsága volt, de általában be tudta bizonyítani, hogy neki van igaza. És nemcsak szakmai kérdésekben, hanem akármilyen emberi vagy akármilyen szituációról volt szó.

Voltak raktárhelyiségei, ennyi volt az egész tulajdona, más semmi. Ami pénz volt, azt félrerakta, meg volt öt gyereke. Született három élő gyereke, és őket segítette. Volt egy iker, meghaltak. Elég gond volt a három gyerekkel. Spórolt is, csak a háború elvitte a nagy részét. És utána már nem tudta annyira megszédni magát, mert a maszekot nem nagyon viselték el az '50-es években. A telek maradt meg... raktárnak. Amikor nagyon beteg volt, rákos volt szegény, azt is eladta, hogy az orvosnak pénzt adjon, alig maradt valami, mire

meghalt, gyakorlatilag az összes pénzt felemésztette a betegsége. Az államosításkor a raktárt szó nélkül elvették. Kárpótást nem lehetett igényelni, mert állítólag az bérlet volt, nem tulajdon. A nagypapa lehet, hogy követett el hibát, nem írt papírt erről, baráti alapon elintézték annak idején... A VII. kerületben volt az apai tulajdonú lakás, meg azért nem lehet igényelni, mert háborús bűnös, mit tudom én, sajnos szegény, emberi gyarlóság, aki elkövette megbűnhődött érte (a nagybátyját kivégezték), csak hát ez hömpölyög tovább a családban. Kinek rossz érzés, ki szidja a rendszert, mint édesanyám, tehát teljesen mindegy, ezekből semmit nem lehet visszavenni, tulajdonképpen.

Édesapámról nincsenek emlékeim, de annyit meséltek, mert annyit voltunk kirándulni, de csak a mesélésből tudom, bár vizuálisan látom a helyeket. A fényképeket nézegetem, és hajlamos az ember úgy összehozni, hogy valóság volt az.

A nagypapa volt a meghatározó, anyám férje nem hatott rám, édesapám nem hathatott, gyakorlatilag a nagyszülők képviselték az édesapámat, gyakorlatilag az ő személyiségükön keresztül jött csak elő édesapám. Nagypapához fűződik az összes szép, gyerekkori emlékem. Minden nyáron ott voltam nála. Fodrászhoz elment, orrából kivágatta a szőrt, frizura Gergőkének is, öltöny, nyakkendő... Kirándulásra vitt, hajóval elmentünk Esztergomba, ilyen szabvány dolgok, de jól esett. Együtt voltunk, fogtam a karját, hatalmas ember volt. A nagypapával a nyaralások, Fradi meccsek, a kártyapartik, kerthelyiségen, gyönyörű nyári este volt, veri a kártyát, én iszom a bambit, más is elhozta az unokáját, fiát, néztük a zenekart, hogy a cintányéros a seprővel hogy veri az ütemet...

Amíg a nagypapa élt, addig több volt a jó, de utána meg leült az egész. Számomra a nagypapa halála, az nehéz volt... A nagypapa... az nagyon rossz volt, amikor meghalt, meg az anyám házassága. Az is nagyon rossz volt.

A tanárok voltak a nagypapán kívül, akik komolyan, pozitív módon rettentően befolyásoltak. Csodás emberek voltak a tanáraink. A magyartanárt szoktatott rá engem az olvasásra. Nagyon jó ember volt.

Az inasiskolában volt egy meglepő dolog, egy tanár, aki egyetemi végzettséggel az inas iskolában tanított, mert '56-ban a bátyja fegyveresen részt vett a harcokban, és ezért nem taníthatott középiskolában. Színházba járásra szoktatott, mindent elolvasztatott velünk. Azt mondta: 'Nem lesztek bunkók. Azért, mert ti melósok vagytok, azért agyatoknak kell lenni.' És mentünk minden vasárnap, mindent néztünk. Élmény volt, igazi jó barát volt inkább, vagy egy idősebb nagybácsi... 'Ne csak olvas, hanem értsd is'... Szóval ezek az emberek alapvetően meghatározták az életemet, a hozzáállásomat, az irányultságomat, azért vagyok mindenevő, mindent el tudok olvasni. Nagyon jó emberek voltak. Még élnek is, hál' istennek, szoktam velük találkozni. Most is tart a kapcsolat.

Amikor egy gyárban voltam, akkor érettségi nélkül lehetett volna menni az egyetemre, csak akkor a párttitkár elvtárs keresztre tett. Elvégeztem az előkészítőt, állítólag jól is sikerült, amikor mentem felvételizni, akkor mondták, hogy köszönik szépen. Öröngve berohantam az igazgatóhoz, hogy Laci bácsi, hát te írtad alá. Hát megbíztam benne. Akkor raktam fel öltönyöstől a szegre, volt egy ilyen ajtó az irodájában, megemeltém, és odaakasztottam, kinyitottam az ajtót és eljöttem. Nem tudta magát leakasztani. Annyira kikészültem. Ilyen hatalmas volt akkor egy senkinek. Ő is elvégzett két faiskolát, meg

egy pártiskolát. Amikor leakasztották a szegről, azt mondta, próbáld meg estin. Ez volt az, ami nagyon rosszul jött ki. Ez jogi kar lett volna.

Meg van a nemesi levelünk is, tehát még címerünk, zászlónk is van. Csak az '50-es években, mikor ezeket a nemesi előneveket elvették, akkor édesapámban nem volt annyi akármí, hogy megtartsa.

Műszerész szakmát tanultam, '70-ben elvégeztem, akkor felszabadultam, akkor elmentem dolgozni. Nekem is elég nagy a szám, politikus alkat vagyok, KISZ-eztem, ott is merkedtem meg a feleségemmel, örökké jártattam a számat. Nem ért ebből hátrány, nem azért változtattam munkahelyeket, nem tudtam egyszerűen megmaradni sehol. Bevonultam katonának, két év múlva leszereltem, akkor elmentem esti iskolába. Nem a szakmámban dolgoztam csak, mindenfélével próbálkoztam. A honvédségig nem akartam semmit, csak tapasztalni, minél több embert megismerni, munkát, szakmát... Bevonultam, '75-ben leszereltem, elvégeztem a szakközépiskolát estin, 2 évig. Ez erősáramú szakközépiskola. Utána elmentem egy jó munkahelyre, érdekes munkát csináltunk, abban az időben nagyon izgalmas volt, új gyártmány volt, fiatal csapat volt, tényleg, ott dolgoztam '79-ig. Aztán betartott a párttitkár, felakasztottam az ajtóra, a szegre, aztán el kellett jönni.

Az az igazság, hogy abban az időben, ahol mozogtunk, az Angyalföld volt. Nagyon sok értelmes hang jött már elő, jó, igaz, hogy taposták, irtották tűzzel-vassal, de rettentő izgalmas volt az a két év, legalábbis számomra, akkor 24 éves voltam, fantasztikus jó volt. Annyi értelmes ember, nagyon jó fejek voltak, akik szakítva azzal a hülye demagógiával, tényleg, feltettük a kérdést, akkor egy az egyben válaszolt. Izgalmas két év volt. Rengeteget olvastam, beszélgettem. Aztán volt a Béla barátom, aki az '56-os forradalomról sokat beszélt. Éjszakákon át tartó szájtipések sörök mellett, meg mit tudom én, lelkesedve, és sokat olvasva. Hallgattam a Szabad Európát, aztán később, a '80-as években a Beszélőt olvasgatva. Akkor a feleségemmel '79-ben összeházasodtunk. A két év, a gyár volt Angyalföldön, a XIII. kerületben. A feleségemmel a titkárképzőben ismerkedtünk meg, ő az iskolában volt KISZ-titkár, én meg a gyárban. És hasonlóak a nézeteink, tehát a politikai, most sem tudunk eltávolodni.

Bízom benne, hogy a gyerekekbe is át tudom a szabadelvűséget, meg a szociális érzékenységet táplálni. Szerintem ez az emberiség egyik járható útja. Az összeházasodás után nagyon sok minden volt, szegény feleségem viselte a keresztjét. Nem az, hogy nem dolgoztam betekig, hanem egyszer itt voltam, egyszer ott voltam, nem tudtam megállapodni. Voltam a postán, elvégeztem egy postai tanfolyamot, de rájöttem, hogy a posta holt vágány. Rájöttem, hogy nem megoldás, akkor voltam újságárus, keresgéltem a helyemet. Azt azért szerettem, mert volt ez a Beszélő, jöttek a rendőrök, keresték az újságot, tiszta röhej volt. Volt olyan rendőr, aki a pisztolyt fogta... Haraszti Miklós, meg a Rajk Laci, velük sokat találkoztam. Mikor elmentek a rendőrök, mondom, vigyázzatok, ha idejötök, figyelnek engem is. Ilyen nagy kalandok voltak. Kelenföldön árultam az újságot, sok becsületes ellenzéki lakott ott a környéken [...] Az is egy ilyen izgalmas helyzet volt. Burdába volt berakva a Beszélő, tiszta röhej. Ez a posta-időszak alatt volt. Utána elmentem a BKV-hoz, '84-től műszerésznek, csoportvezető vagyok. Ott van egy csapat éjszaka, aki átnézi a kocsikat, amikor kiállnak, megcsinálja a javításokat, elrendezi a kocsikat, reggel

várja a vezetőket, nagyon érdekes, a mi felelősségünk tulajdonképpen, hogy reggel beinduljon a forgalom. A vonatot mindig szerettem.

Ami munkát most kell végezni a szakmában, avval nem vagyok megelégedve, mer az elmélet meg a gyakorlat távol esik egymástól, amire kiképeztek, nem azt kell csinálnom. És ez nem tetszik. A munkakörömben most nincs finommechanika. Át lehetett volna képezni magamat, akkor nem váltottam, fáziskésésben vagyok. Aki tudott váltani, az azért tart most ott, mert előre gondolkodott 4-5 évet. Átképzést tervezek, hátha változik valami, és az egész más, mint ez a koszos vasút."

Polgári értékek alulnézetből

Az egyik interjúban olvasható volt, hogy „tisztes polgári létben éltek”, – szociológiai értelemben – egy középpolgári család leírása. Mégis – mai megítélés szerint, „innen nézve”, a szocialista időkben átélt szegénység nyomán – a későbbi leszármazott számára a „felső tízezerhez” tartozás képét sugallja. Ez nemcsak a családi történetek alapján jöhetett létre, hanem az egykori fényképek, az örökölt bútor, a belvárosi lakás miatt, és azért is, ahogy azt az életformát elképzelte az örökölt bútor, a belvárosi lakás miatt. Összességében a nagypolgárinak tartott életformára utalt, ezt pedig a megszépítő emlékezet mellett az a sajátos perspektíva is okozta, ami a múltat a szocialista szegénység tapasztalatából visszatekintve idézte fel. Kik is lehettek azok, akik úgy tudtak élni?⁸⁰ Erre válaszolt a lakás és berendezése, az életvitel külső és belső módja, a konszolidáltság, a kiegyensúlyozottság, a viselkedés etikettszerűsége, és a formák fenntartása és tisztelete. A stílus! Az erős normatartás, amiben a magatartás és az erkölcs összefonódik, és lehet, hogy összefügg és fedi egymást – de az is lehet, hogy elválik egymástól a látszat és a belső tartalom.

Jellemző volt a polgár szó használatára beszélgető partnereink fogalomtárában, és az is ahogyan magukat és családjuk polgári múltját a jelenben elhelyezték. Kit is tekintenek polgárnak? Ehhez viszont már fontos volt a felvétel ideje is. A polgár „polgári” meghatározása azért lehet nehéz, mert megterhelte előbb az úri osztály polgárt lekicsinylő habitusa, majd a szocializmus büntető, elítélő hangsúlya, a rendszerváltástól pedig az ideologikus tartalommal telített, „politikai reklámmá” és üres ígéretté vált kifejezése. Ahogyan a legutóbbi időben a polgár egyenesen megszólítás lett, egyben lehatároló, be- és kizáró fogalom, és míg a politikai ígéretek szlogenjévé vált, addig társadalmi érteleme szinte kiüresedett.⁸¹ Így beszél erről egy magát öntudatosan szocialista gondolkodásának tartó férfi.

⁸⁰ Lásd még a külső követelményeket a 24., 70. és 52. interjúban.

⁸¹ A polgár, ami a legutóbbi időben megszólítással is vált, erősen hasonlatos a kádári korszakban alkalmazott „dolgozók”, mindenkit egybemosó, mindenkire alkalmazható összefogó kifejezéséhez.

„Mindkét ágon ismertem a nagyszüleimet. Iparos és polgáremberek voltak. Jó polgári szokásokat és rossz polgári szokásokat egyaránt örökölttem tőlük. Hogy mik ezek? Az attól függ, hogy melyik filozófiát vesszük elő. A marxista filozófia alapján a polgári szokások elítélendő, rossz szokások. Ha egy idealista filozófiát veszünk alapul, akkor nem elítélendő, ha van is benne kivetni való. Egy bizonyos kivetni való általában egy polgárnál, egy kispolgárnál az önzése, ami hát nem egy pozitív tulajdonság. Ezt is örökölttem.

Hogy mit értek polgári szokásokon?

Azt, hogy általában korszerű körülményeket próbál teremteni magának és a családjának. Nem tudja úgy elképzelni, mint egy bohém művész az életét. Nem tud olyan környezetben élni és létezni, mint egy proletár. Nem tud olyan környezetben élni és létezni, mint egy paraszt. Nem tud olyan munkát végezni, mint aki földön egy vidéki környezetben, történetesen egy földműves környezetben. Szellemi téren igényei vannak. Nem elégszik meg azzal, hogy bekapcsolja a rádiót, vagy elmegy és megnézi a televíziót. Ezeket a mai viszonylatban mondom.

Igyekszik a gyerekeit taníttatni. És főleg, ami a legfontosabb, a személyiségének van egy belőlt iránya, amiből nagyon nehezen enged, csak kényszer hatására.

Édesanyámtól örökölttem azokat az elvárásokat, hogy végezzek megfelelő iskolákat, végezzek normális munkát, és képzeljem el az életemet úgy, mint ahogy ők elképzelték volna, szebb, modernebb felfogásban. ...Anyám életéből azt tartom nagyon követendőnek, hogy nem szabad földadni. Nem szabad semmilyen élethelyzetben azt mondani, hogy megadom magam.”

A polgári értékek között, tehát, különösen fontos a szakértelem, a hozzáértés, a tudás csínja-bínja, és a szakma szeretete. Igazán kézzelfoghatóan kutatásunkban ezt a kézművesek, iparosok, (a nyomdász, a fémmunkás, a szabó) olykor a kereskedők képviselték.

A munkakultúrát, sokan elődeiktől tanulták. Többen külföldre utaztak, hogy megismerhessék, és tovább is adták, fel is neveltek új generációkat, átörököltve azt a munkakultúrát, aminek a követelményrendszerét – sokszor nagyon kemény és könyörtelen módon – verték bele az inasokba, segédekbe, lépésenként szabadítva fel őket a szakma gyakorlására. Azután ezt a folyamatosságot, a tudás efféle átadását vágta el a szocialista rendszer. Mit jelentett a munka, az anyag formálása, a műves figyelem eredménye? A kutatásunkban szereplő cukrász, akinek két cukrászdája volt, annyira szerette a szakmáját, hogy visszakönyörögte magát, hogy az államosítás után munkásként saját korábbi üzemében dolgozhasson.

Vagy a szabó, aki mai napig is azt tartja, hogy nem találna szebb szakmát annál, mint amit választott. Amikor kézbe vesz egy szövetet, elképzei, hogy hogyan for-

málja azt majd az alakra, rabul ejti a vágás izgalma, a formálás öröme. Nem cserélne ma sem senkivel.

Vagy annak az anyának a könyvszeretete, akinek nagyszülei nyomdával és könyvkereskedéssel rendelkeztek. „Az a nyomda és papírkereskedés szerény polgári életet biztosított nekik. Az anyám nagyon kötődött mindehhez, könyvekhez, papírokhoz. Imádtam a papírszagot, ért ahhoz még ma is, hogy hogyan kell egy könyvet bekötöni. 1940-nel mindennek vége lett. Csendőrok vitték el őket, vagonokba rakták őket, senki a családból nem jött haza... megölték őket.” Későbbi életében már nem jut szerep a nyomdának, de a könyv szeretete élete végéig megmarad – nemcsak tartalma, hanem formája, illata miatt is.

Mit tudtak és mit tettek ezek az éppen a polgári létbe emelkedett, lentől jött emberek? Akár iparosok voltak, akár más használható szakmával rendelkeztek, helyet és pénzt teremtettek, hogy gyerekeik magasabbra jussanak. Ha értelmiségi szakmát választottak (orvos ügyvéd, mérnök), keresetük és helyük szerint elfogadottá váltak az „úri világban”, és maguk is elsajátították, annak viselkedési normáit, értékrendjét.

A műveltség – az a bizonyos polgári műveltség – a pusztán tudásnál többet jelentett. Értelmében benne volt a nyitottság, a közlekedés képessége egy határokon átfelölő tájékozottsággal. Eligazodást jelentett a világban. Mintánkban szerepelt a vidéki kárpitos, aki külföldön tanult, ott, ahol a legjobban meg tudta tanulnia szakmáját, és megismerve az új fogásokat, a divatot, a „kint” szerzett ismeretet pedig haza hozta, a maga és környezete javára. (30) Mindehhez a két-három nyelv tudása is kellett, ahogy korábban olvashattuk.

Küzdőképesség, rugalmasság, alkalmazkodás, találékonyság és a felülkerekedési energia is hozzátartozik, a többször is említett polgári léthez. A maga teremtette életforma, ahol a saját küzdelmek eredményében van az öröm és a siker érzése. S az egyik legfontosabb – amivel a szocializmusnak a legtöbb baja lehetett –, az az önállóság igénye, a függetlenség, az autonómia, amiben a saját döntés és a saját felelősség vállalása együtt érvényesül.⁸³ Mentalitását meghatározta a szerződések betartása, a kétoldalú kötelezettségek vállalása.

Az is a polgári kultúrához és a fejlődéshez tartozott, hogy az alapító, ha már létrehozta műhelyéből a kisüzemet, akkor a fiát – a lányát nem mindig – már tovább taníttatja, akár azért, hogy magasabb szinten vigye tovább az üzletet, akár azért, hogy ő már továbbléphessen a magasabb társadalmi státusz felé. Egy tanult embernek (és úriembernek), több nyelv ismeretével kellett rendelkeznie: a családi beállítottság szerint ez lehetett a német, az angol vagy a francia. A tanultság kényszer is, és az eligazodás elemi feltétele, akárcsak a váltás és rugalmasság képessége, hogy mindig megtalálja a legmegfelelőbb eszközöket, utat, ahhoz, hogy fennmaradjon és gyarapodjon.

A szülőkről, nagyszülőkről szóló elbeszélések csaknem mindegyikében, szerepel az „erkölcs” mint követelmény, mint tartóerő, ami erőt adott nekik, hogy elviseljék

⁸² 23.: Gáspár Imre, 43 éves, közgazdász végzettségű, jelenleg vállalkozó.

⁸³ Lásd legutóbb a pallér nagypapa alakját, 70. interjú.

az életet. Figyelemreméltó, hogy itt nem valláserkölcscről van szó, hanem olykor a valóság mellett külön hangsúlyozott, általános érvényű erkölcsről. Az erkölcs szinte mindenkinél számított, de többnyire elhatárolják a vallás gyakorlását az erkölcs megkövetelésétől. „*Nem voltam vallásos, vagy nem kellett tételes vallásosságot követni, de az erkölcsi tartást igen szigorúan vették.*”

Keveredés és elkülönülés

Különbségekről volt szó: urak és polgárok, polgárok és kispolgárok között, és megkíséreltük, hogy a mai – a korábbi időszaktól sokszorosan eltávolodott – olvasó számára valamit érzékeltessünk ezekből, az olykor finom eltérésekből, amelyeket azonban a maga korában szigorúan számon tartottak. Annál érdekesebb ezeknek a különbségeknek a fennmaradása a társadalom finom szövetében, mert – ahogyan a nemesi családok útját és a polgári családok eredetét követtük – kiderült, hogy a társadalom „kasztosodása” idején és ellenére a személyes szálak meglehetősen összebogozódtak. Bár az egyes társadalmi „kasztok” messzemenően ügyeltek arra, hogy a szimbolikus különbségtétel megmaradjon, és a finom megkülönböztető distinkciók érvényesüljenek, ugyanakkor a családok útjai egyáltalán nem tartják magukat ehhez az elhatároláshoz, és kutatásunkban alig-alig találhatunk olyan család-utat, ahol a szigorú zárttság akár két, de különösen három generáción keresztül megmaradt volna. Nemcsak a nagy szocialista kompresszió oldotta fel ezeket a csoportokat, hanem gyakran ez már sokkal korábban megtörtént.

A példák csaknem minden esetben a sokgyökerűségre, és sajátos nyitottságra utalnak ebben a – mai értelemben – felső- és alsó-középosztály között mozgó társadalomban, miközben állandó törekvés tapasztalható ennek a nyitottságnak és keveredésnek az elkerülésére. Erre utal a mintánkban szereplő több példa: a felmenők között egymás mellett van a szinte parasztsorsból csendőrré emelkedő nagypapa, akinek – hogy kisnyugdíját kiegészítse – a zsidó eredetű (kitért) ügyvéd „járja ki, hogy, jó lakással Pesten házmesterséghez jusson”. Gyerekeik házassága tovább bonyolítja a sokféle gyökérzet összefonódását: a XII. századi nemes származású férj anyjának zsidó eredete – bár nem kis gondot okoz a családnak – összekapcsolódik, mígnem kettős kötöttsége majd kettős üldözöttséggé válik. Ahogyan egy másik, polgárrá vált családban az osztrák-magyar területen élő német anyanyelvű kisbirtokos házassodik össze felvidéki eredetű magyar leánnyal, az ő gyerekeik pedig a fővárosban nemesi eredetű férfihez kerülnek. Az ő testvére a képviselőház elnöke, míg feleségével – a zsidó kereskedőasszonnyal – szép, haláláig tartó házasságban él. A korai halált majd a szocialista kitelepítés okozza. Hasonló keveredésre utal, hogy a lecsúszott gazdálkodó nevelt gyereket protestáns tanító család jogász fia veszi feleségül, hogy disszidálása után munkássá deklasszálódott, elhagyott felesége is még sokáig viselje miatta a szocialista rendszer büntetését. És akkor még nem is szóltunk a soknemzetiségű, sokvallású iparos családok szövevényes eredetéről, vagy arról a katonatiszti családról, ahol az

apáról fiúra szálló tisztí pálya megalapozásában szerepet kap a francia eredetű, művelő polgárasszony, aki francia-zsidó származása mellett különleges műveltséget hozott amelyet továbbvisz a magyar (nemzeti) katonaműltjára oly büszke leszármazott. Ezek a sokféle keveredések, amik minden antropológiai kutatás szerint több előnyt hoznak, mint hátrányt, ugyanakkor állandóan szembe kerülnek valamiféle „újra-kasztosodás” rendcsináló szándékával. A keveredések ellen „tisztító” törekvéssel védik a stabil társadalmi helyet, a nemzetséget, tehát végső soron társadalmi értelemben elutasítják a keveredést. Védik ezzel a vagyont – tehát a család gazdaságát akarják megtartani és növelni – védik továbbá a „fajtát”, az idegenekkel szemben a nemzet „tisztaságát”. Védik az együvértartozás zárttságát.

A mintánkban szereplő családok éppen abban a történelmi időben váltak ennyire sokfélévé, amikor a keveredés elleni védekezés eszmei és ideológiai indíttatású volt.

A szocializmus keményen beleszólt a házasságokba – ha például becsületes népi származékok burzsoá élettárral rongálták volna a „tiszt” szocialista családot –, de azzal, hogy a társadalmat radikálisan átalakította, mondhatni „összerázta” (aki fent volt alámerült, aki alul volt az felkerült), sokféle találkozásra nyitott utat ez a másként zárt társadalom, s még jobban megkeverte az ekkorra már amúgy is lazuló csoportokat.

Hozzá kell tenni azonban, hogy vizsgálatunk Pesten zajlott, ahol sokféle irányból jött ember találkozik, ahol kisebb és lazább a társadalmi kontroll, mint az inkább szem előtt lévő vidéki vagy falusi életben.

A keveredés mellett a másik eltérés, amit vizsgálatunk mutat a korábbi ismeretekkel, nézetekkel szemben: az a két világháború közötti időszak társadalmi mobilitása. Igen dinamikus családfejlődéseket találhatunk, éppen a polgári és kispolgári iparos rétegeknél.

Igy például az Erdélyből menekült iparos, tizenkét év alatt olyan tőkét volt képes gyűjteni, amelyből – jól befektetve és forgatva – házat vett, majd pedig bérházat, ezáltal módos háziúrrá válik, de műhelyét azért tovább működteti. A másik nagypapa pallérként indul, ügyesen megszerzett, jól teljesített megrendelésekkel építési vállalkozóvá válik, három családot képes eltartani, s mellette beruház, tőkéjét működteti. Elég gazdag, jómódú ahhoz, hogy amikor a tulajdonát konfiskáló szocialista világba kerül, még egy darabig fenn tudjon tartani valamit a régi életszínvonalból. Vagy a kutatásunkban szereplő harmadik példa: a kárpitos Párizsba megy tanulni, és – a húszas években hazatérve – képes arra, hogy kis műhelyéből országsszerte híres bútorgyárat fejlesszen. Ezekből látható az az emelkedés, ahogyan a munka segítségével a kisműhelyből a manufaktúrán át halad, szerencsével gyárat épít, anélkül pedig a kisműhelyben marad. A sikeresek ezzel átlépik a határt a kispolgár, a polgár és a nagypolgár között. Látványos karriereket ismerhettünk meg és látványos összeomlásokat is, amelyeket a gazdasági válság hozott, vagy a rossz befektetés, esetleg némelyik családtag könnyelműsége – hasonlóan ahhoz, ahogyan korábban láthattuk a földbirtokosok esetében.

A háborús konjunktúra és az ezzel járó állami megrendelések, illetve az azokért versenyző, majd azokat egymás közt megosztó nagy- és kisvállalkozások együttműködése

is magyarázatot ad a társadalmi-gazdasági emelkedésekre. Ahogyan a zsidótörvények, a zsidótulajdon elkobzása az első fenyegető jele annak, hogy semmi sem szent, hogy nem számít a szakmai hozzáértés, sem a vagyon, és a „magántulajdon szentségét” védő törvények sem számítanak – hogy minden létrehozott érték, az emberekkel együtt, iszonyatos úton megsemmisíthető.

Átplántált falusi gyökerek

A szocializmus alapjai lerakásának történetében, a társadalom sérültjei között megkülönböztetett hely illeti meg a parasztokat, a falu népét. Nagy többségüknek el kellett viselni a mezőgazdaság „kollektivizálásának” és az iparosításnak a különleges terhét. Lehettek kis- vagy nagyobb birtokosok, újonnan földhözjuttatottak, cseléd-sorsból kiemelkedők – az, ami a mezőgazdaság szocialista átszervezése során velük történt, súlyos sérelmeket okozott. Mind a megalázó bánásmód, mind a kényszerítés módja, ahogy a szocialista iparba toborozták őket, akárcsak a lehetőség, ami nekik jutott: ingázás, zsúfolt munkásszállások, alacsony bérű segédmunka. Tömeges teherviselői voltak a szocialista rendszer megalapozásának. Nemcsak a gazdagabb birtokosokat törték meg, de a szegényeket is meggyötörték az átalakulás évei. Ez a folyamat sokszorosan megcsúfolta azokat a várakozásokat és reményeket, amelyeket kezdetben – vagy a kezdet előtt – a szocialista átalakításhoz fűztek, és azokat a falusi embereket, szegényeket és törekvőket, akik hittek egy igazságos társadalom létrejöttében, az emberi egyenjogúságban és az emelkedő jólétben reménykedtek. Sok sérelmet viseltek el, lassan gyógyultak, és mindez nyomot hagyott bennük.

A kutatás során a családi múltról szólva derült ki, mennyi szállal kötődnek a faluhoz a megkérdezettek, eredetük emlékei, de sérelmeik és reményeik is oda vezetnek vissza, és onnan vezetnek el.

Több mit negyven évvel az elviselt társadalmi trauma után halljuk a történeteket – ha nem is azokról, akikkel történt, hanem akik még tudják: gyerekeik, menyek, még az unokák is mesélik. Volt, aki sírva mondta el szülei, nagyszülei meghurcolását, a kisajátítás vagy kiűzés történetét – a család őrzi az emlékeket, és a fiatalok is emlékeznek.

Ahogy korábban láttuk: a mintegy hetven vizsgált pesti család felmenői közül, a nagyszülőknek több mint a fele, a szülők egyharmada falusi eredetű, megélhetési forrásuk a föld, eredeti lakóhelyük a falu volt. Huszonnégy családban az apai és anyai ág egyaránt a mezőgazdaságból élt, másoknál egyéb kereseti források, más tulajdon vagy tevékenységforma egészítette ki a mezőgazdasági foglalkozást. (Iparos, kereskedő, de volt közöttük tisztségviselő is). Különböző tulajdonnagyság volt jellemző, néhány család felmenői – közlésük szerint – földbirtokosok voltak, hat család közép-birtokos eredetű, míg közép és kisebb, paraszti birtoka volt tizenhat családnak, és tíz család nincstelen földmunkás, béres, cseléd, házicseléd volt.

Ez megfelel annak, amit egyéb forrásokból is tudunk, hogy mennyire „paraszt talpazatú” volt az ország.⁸⁴ Jellegzetes, hogy Budapest egyik „legpestibb” kerületében élő fővárosiak túlnyomó többsége nemcsak hogy vidéki, hanem falusi, hogy felme nőinek több mint a fele valamikor a földből élt. A vidéki kötöttségekből valami szinten mindenkinél megmaradt. Sokszor elfelejtik, hogy a föld sem csak a mezőgazdaság hasznos terepe, hanem ősi szimbolikus értelme létkérdéseket fejez ki, a termék nem csak árú, hanem – ősi magtól az érés teljességéig – szakrális elemeket visz tovább a természet csodáját. Ezért a földkérdés sokszor megy túl a racionális érveken, és mély emberi érzelmeket kavart fel.

„Feljötték” Budapestre a háború előtt, alatt és után. (Itt most a gazdasági okokat tekintjük csak át, egyéb tényezőkről a II. fejezetben már szoltunk.)

Akiket nem tartott el a föld. Akiket nem tartott meg a föld.

Akik a rossz és romló életlehetőségek előtt, a jobb városi megélhetés reményéve menekültek el a földről.

Akiket megfosztottak a földjüktől.

Akiket a megfosztás mellett el is űztek a falujukból, a termelőszövetkezet szervezése során – először az ötvenes, majd a hatvanas években.

Volt, akiket letaszított a szocializmus korábbi helyükről, ezért mentek el a falujukból.

Volt, akiket kiemelt a szocializmus – nincstelenségükből városi foglalkozással emelkedtek fel, vagy éppen a tudatos mobilitás állította őket felelős posztokra.

Akiket előbb letaszított a rendszer, aztán élni hagyott, és ők megemelkedtek, amikor tudtak.

Akiket megfordítva, előbb felemelt, aztán letaszított a szocializmus, majd hol süllyedhettek, hol emelkedhettek – külső kényszerek és belső adottságaik feltételei közt.

Több hullámban érkeztek Pestre a boldogulást, a biztosabb létalapot kereső falusiak. Az első hullám – interjúink szerint – a harmincas évekre tehető, a második az ötvenes évek a termelőszövetkezetek szervezésének üldözése nyomán és az intenzív iparosodás vonzásának hatására.

Magyarország háborús veresége és a Monarchia összeomlása után sokan elvesztették a földjüket. Különösen sokan mentek tönkre a harmincas években, a világválság idején. A törpe- és kisbirtokok ellehetetlenülése, a késlekedő agrárreform és a rossz gazdasági helyzet sok egykori birtokost juttatott béres- és cselédsorsra, vagy a föld és a falu elhagyására kényszerített. A helyzet a harmincas években változott, Németország háborús készülődése, majd a háború kirobbanása idején. A német birodalom

⁸⁴ A „paraszt talpazat” kifejezés tényszerű alapját ugyan elvesztette, ahogyan a 263. oldalon lévő tábla is mutatja a mezőgazdasági keresők arányának csökkenését, fontos viszont, hogy a vidéki eredet megmarad, ahogyan a különleges viszony is a földdel.

háborús terveiben ugyanis Magyarország vált az agrártermékek egyik fő forrásává. A háborús konjunktúra fellendítette a mezőgazdasági termelést, azáltal, hogy szinte korlátlan felvevő piaca keletkezett. Törekvő parasztok ekkoriban kevés földjükhez ügyes gazdálkodással további földeket szerezhettek, volt, aki holdról-holdra gyarapíthatta birtokát. Ezek ugyan nagyon törékeny gazdaságok voltak, de többeknek sikerült birtokaikat nyereséggé tenni, ha sokan el is adósodtak ugyanakkor, és meglehetősen kilátástalan helyzetbe kerültek. Interjúinkban a megerősödés két példáját találtuk. A mezőgazdasági fellendülés érzékelhető ebben a kisparaszi gyarapodásban, amely éppen akkor kezdte meghozni gyümölcsét – a gazdák kezdtek megszabadulni adósságaiktól, új földet vásárolták –, amikor a háborús konjunktúra véget ért. Az interjúkban éppen ilyen beérkezett sikertörténetekről beszélnek, amelyeket aztán egyszerre lehetetlenné tett a szocialista kisajátítás, és a termelőszövetkezetekbe kényszerítés.

*Az éppen gazdává vált kisbirtokos*⁸⁵

Az apa uradalmi cseléd, aki ki akar kerülni a cselédsorból. Pusztagazda, majd a zsidó bérlőtől, „aki nem zsarolta a cselédeket, jól bánt a cselédséggel”, kölcsönkap igáslovat, fogatot és valami pénzt is. Ezért is tudtak lépést váltani, a faluban házat, és földet venni. Már 1939-ben öt holdja van, a '45-ös földosztáskor még kap hozzá, végre önálló gazda lehet, ha mellette még béresként is sokat kellett dolgozni. Önálló akar maradni, fuvarokat vállal a kölcsön igáslóval. Az élete csúcspontja az volt, hogy kiszabadult a cselédéletből, a mélypont, a tragédia az, amikor az oly nehezen összegyűrcölt és kapott földet be kellett vinni a téeszbe. A föld téeszésítése után a házat, amit vett, eladta, és Pestre költözött. A fiú 15 éves, amikor Pestre jön, mivel otthon napszám nem volt, mesterséget nem tudott tanulni, bár szíve vágya, hogy kovács lehessen. „Hol lehet altszít, azt kutatja”, végigjárja azokat a lehetőségeket, ahol biztos állást kaphat, amihez nem kell szakértelem, amibe könnyen bele lehet tanulni. Ismerősei tanácsára először kézbesítő postás, aztán kalauz a Beszékártnál, majd tűzoltó lesz élete leghosszabb idejében.

„Apámat nem láttam sírni, de akkor nagyon, amikor beadta a földet”⁸⁶

„Akkor már középparasztnak számítottak, mert többen voltak testvérek apámék, szétszórt a föld. Kettőjüknek jutott 8 hold. Apám nagyon értett a földműveléshez, nem járt gazdasági iskolába, de ilyen esti tanfolyamokon – vagy mi – volt a faluban, volt egy kántortanító, aki értett ehhez, és nemcsak énekelni tanította őket, még művészettörténetre

is... Ez a kántortanító kincset ért, mert a falu férfi lakosságát instruálta. Esténként kiöltötte az idejüket, földművelésről, művészettörténetről, történelemlről beszélt nekik. Egy tájékozott kis falu volt, függetlenül attól, hogy eldugott helyen volt. Sok értékes ember került ki a faluból. Ez a kántor erdélyi volt. Amikor Erdély bizonyos időre visszakerült az országhoz, akkor ő visszament a családjához Nagyon jól felszerelt gazdaságunk volt. Amijének egy középparasztnak lenni kell, ott minden volt. A gyalupadtól kezdve minden volt, ami a földművelés ellátása érdekében kellett. És akkor jött a szocializmus, és a jó gazdaságnak meg is lett a bójtje.

Amikor a nagyszülők meghaltak, akkor édesanyámnak is pár hold jutott, 8 hold lett végül is. Mivel édesapámnak a mezőgazdaság a kisujjában volt, ...itt a rossz emlék! 1951-ben, amikor a nagypapa meghalt, és őrá maradt a föld, akkor trágyázta a 8 hold földet. Többet kapott az a föld, mint átlagban a faluban, és kiváló termést aratott le. 16 mázsa volt az átlag az akkori közösségekben, nálunk meg 24. Ha én haza nem megyek éppen, elviszik az drut. Azt akarták rábizonyítani, hogy feketén valakinek dolgozik, és onnan van a többlet. Én bementem, és mondtam, hogy minden nap kiabálja a hangos, hogy termelj többet ma, mint tegnap, és akkor az én apám megteremti a több termést, és akkor valótlant akarnak ráhúzni. Úgyhogy sikerült nekem kiállni mellette. Akkor én már a városban dolgoztam, és akkor egy kicsit tájékozottabb voltam, másképpen álltam hozzá, és két ávos volt kint. Én akkor nem kérdeztem, de ez volt az i-re a pont, hogy az apám megvalósítja azt, amit kiűrtől a hangos hirdó, és akkor el akarják vinni? És meggyőztem őket, hogy két ló van, két tehén van, ennek a trágyája mind a 8 hold földre megy, tehát arányosan többet kap, mint a többi, és ezért hozta a többet. Úgyhogy el is fogadták, de 2-3 napon keresztül szegényt becitálták. Ez nagyon rossz emlék volt.

Én apámat nem láttam sírni, de akkor nagyon, amikor beadta a földet, mert igazságtalanság, jogtalanság érte. Mikor aláírta a belépést, akkor láttam sírni. Hát az élete munkája. És teljesen ingyen vittek be mindent. Utána nagy szegénységbe estek.

Hát, ha én akkor nem dolgozom, éhen halnak. Két évig nem kaptak fizetést. Az volt a legnehezebb, mikor elvették a földet, akkor volt két olyan nagyon nehéz év, hogy csak a létfenntartást tudták biztosítani, 1948-tól '50-ig. Az én érettségi ballagásomra nem tudtak eljönni, mert nem volt ruhájuk.

Édesapám aztán elhelyezkedett egy gyárban nappali portásnak. Erre azért volt szükség, mert a téeszt megelőzően közös széri volt, és ő leesett egy kocsiról, és súlyos gerinczúzódást szenvedett, tehát nem tudott többet kocsira ülni. A baleset 1951-ben volt, így ő elhelyezkedett nappali portásként, itt volt egészen a haláláig.

Magángazdálkodó volt '59-ig, és '59-től '72-ig, a haláláig, ő volt. Neki ez nagy lelki megrázkódtatás volt, lefelé ívelő volt a pályája ezért. Ő fél embernek érezte magát mint vállalati dolgozó, mert ő ott – a földön – önálló volt, tudott tanácsot adni a vetésre, az aratásra, és mindenféle földműveléssel kapcsolatos munkára. Itt pedig szolgá lett.”

A második világháború utáni korszak egyik legdrámaibb fejleménye az a beavatkozás volt, ami a paraszti sorsokat érintette, egyszer a felemeléssel – a földosztással –, majd a föld elvételével, a birtokos parasztság lesüllyesztésével és bekényszerítésükkel

⁸⁵ 59.: Balogh István, 68 éves, nyugdíjas.

⁸⁶ 71.: Bartis Flóra, 63 éves, nyugdíjas tanárnő.

a termelőszövetkezetekbe. A demokratikus Magyarország háború utáni legelső törvényei közé tartozott a földosztásé, 1945-ben. „Azé a föld, aki megműveli!” A népi igazság a nagybirtokok felosztásának alapelve lett, ezt pedig radikális demokratikus erők, parasztpárti, kiscgazda és kommunista aktivisták valóstították meg.

A MAGYARORSZÁGI BIRTOKSTRUKTÚRA ÁTALAKULÁSA
AZ 1945-ÖS FÖLDOSZTÁST KÖVETŐEN

Birtokcsoport (kh)	Földreform előtt		Földreform után		
	Birtokok száma	A birtokok teljes területén belüli %-os aránya	Birtokok száma	A birtokok teljes területén belüli %-os aránya	Birtokok számának változása
0–5	1 184 783	10,1	1 406 325	17,9	+221 542
5–10	204 471	9,2	388 179	21,1	+183 708
10–20	144 186	12,6	175 428	17,3	+31 242
20–50	73 663	13,5	71 164	14,7	-2 499
50–200	21 032	11,5	20 389	12,8	-643
200–1000	5 202	13,2	4 034	8,4	-1 168
1000 felett	1 070	29,9	595	0,0	-475

Forrás: Szakács 1971: 11. oldal adatai alapján

A földosztás következtében jelentősen megváltozott a magyarországi birtokstruktúra, előtérbe került a kisüzemi jelleg. Tovább nőtt a két legkisebb – az 5 holdnál kisebb, és az 5–10 holdas – birtokok száma és aránya, megszűntek az 1000 holdnál nagyobb birtokok, ugyanakkor jelentős területek, az összes elvett földnek mintegy 30 százaléka került át az állam tulajdonába. A földreform során közel 643 ezer ember között osztották szét a rendelkezésre álló földeket. A juttatottak több mint 90 százaléka volt korábban cseléd, mezőgazdasági munkás vagy törpebirtokos.

A birtokrendszer megoszlásának táblájából látható a háború előtti szélsőséges birtokeloszlás, és a szegényparaszatok, nincstelenek, agrárproletárok, földmunkások nagy aránya, akiknek a megélhetését az elmaradott mezőgazdasági üzemek nem biztosították. Az igazságtevés szándékán túl, gazdasági racionalitás is vezette a földosztást, hogy az ország lakosságának túlnyomó többségét alkotó, nagy szűkösségben élő falusi lakosság felemelkedjen, hogy a nagyrészt feudális szerkezettel szemben létrejöhön a kiegyensúlyozott birtokrendszeren alapuló hatékony agrárgazdaság. Ez pedig a gazdaság prosperálása mellett alapja lehet egy demokratikus szerkezetű társadalomnak is. Az akkori mezőgazdasági próféciák szerint – amit Európa egyes országainak gyakorlata is igazolt – ez az út vezet a mezőgazdaság felvirágzásához. Ilyen volt a „dán

pélá” nyomán, a „Kert Magyarország” vágya⁸⁷, a szövetkezés és intenzív gazdálkodás elképzelése.

A szegények, a törpebirtokosok, a földnélküli nincstelenek legnagyobb reménye teljesült be a földosztással. A földosztás a városokból is sokakat visszavonzott, olyanokat akik kötődtek volna a földhöz, ha meg tudtak volna élni belőle.

FÖLDET OSZTUNK

„Magyarországon is kisütött a tavaszi nap. Enyhíti a sebeket, csillapítja a fájdalmakat, és megtölti az embert az ujjá hegyéig a tavaszi munka akaratával. Az Újpest-Rákospalota határában levő gróf Károlyi-birtok majorjában állunk a szabad ég alatt. Ott fekszenek már a földet az új birtokos kezébe juttató birtoklevelek az asztalon. Körülöttük az új birtokosok és a család, koraosz, koravén emberek, rosszul táplált gyermekek, [...]. De ez a mosolytalanság nem a reménytelenségnek és bizalmatlanságnak a hangulata, inkább az a rendkívüli felelősségérzet, amely eltölti őket, amikor 1000 év óta először a saját földjükbe vág majd bele az eke, a saját barázdáikon haladnak végig a magvetésnek szinte áldást osztó mozdulatával. [...] Kéthly Anna elvtárs pártunk nevében foglalkozott a földreformnak mint Magyarország 20. századi történelmének legdöntőbb jelentőségű eseményével. A nagybirtok felosztásával – mondotta – megtörik az a po-

litikai és gazdasági hatalom, amely a földmunkást és a parasztot nem engedte föl-emelkedni, amely az 1848-as formai job-bágyfelszabadítás után 1945-ig meg tudta akadályozni a jobbágyfelszabadítás való-ságát. A paraszt levett kalappal és lesúrolt lá-bakkal állt a hivatalok előszobájában. Most az új demokrácia a földreformmal elindul az új honfoglalásra, [...]. Az új tulajdonosok át-vették a birtoklevelet, végiglépték földjeiket, amelyet most már saját művelésük alá vesz-nek. Az arcukon most kezd először mosoly derülni, most válik befejezett valóssággá a földosztás ténye. Most érzik teljesen és tö-kéletesen, hogy a föld annak kezébe jutott, akit az jogosan megillet. A szél vidáman len-geti a vörös és nemzetiszínnű lobogókat, [...] most érzi az ember először, hogy az új ma-gyar demokrácia többé nem agitációs jelszó, hanem boldog valósság.”

Népszava, 1945. április 8. 3.

„Anyá ott állt, és könyörgött, hogy legalább egy sütésre valóst hagyjanak a gyerekeknek, és nem. Mindent elvittek”⁸⁸

A földhöz jutó nincstelen, szegény, mezőgazdasági munkásember – lánya elbeszélése szerint – kommunista érzelmű volt, a szocializmusról az első világháború után történtekből, meg könyvekből tudott.

„Kicsi falu volt. Egy haranglába volt, ahol harangoztak, és egyetlen iskolaterem, ahol együtt tanult mindenki. Ha akartak, mentek iskolába, ha nem, hát nem. Tényleg nagy

⁸⁷ Kovács Imre 1989.

⁸⁸ 48.: Pogány Györgyné Nagy Ilona, 54 éves, tanítónő.

volt a szegénység. Mentünk nagyanyához, aztán kicsit felmászoltuk a konyháját, hogy kapjunk egy nagydarab szilvalekváros kenyeret. Kilenc gyereke volt a nagyapámnak, amikor a fiúk nőttek, az erdőn dolgoztak. Fát vágtak, és azután kapták a pénzt. És volt még egy jellegzetes foglalkozásuk, a söprűkészítés, ez az udvarsöprű, ágakból. Ebből kötöttek sokszor negyvenet, ötvenet, és vitték a vásárra. Télen jártak az erdőre, aztán nyáron mentek az Alföldre, vagy egy urasághoz, például Bicskőre jártak, úgynevezett aratónak. Lejöttek aratni, ez a szép szál legénysereg. Ezért valami pénzt is kaptak, meg búzáat.

Anyát nagyon korán vitték summás lánynak. 12 éves korában már vitték. Mákot egyelt, utána takarmányrépát az uradalomnak. Télen járt iskolába és tavasszal, Szent György napján aztán elindultak. Ő szegénykém megtanult írni és olvasni, de közel sem volt olyan tájékozott életében, mint apa. Aztán a tanítóknál volt cseléd. Történetesen az iskola kertje az apák kertjével egyben volt, és ott ismerkedtek meg. Szomszédok voltak. Nem akarták engedni, hogy apa elvegye anyát, mert azt mondták, hogy iparos legényhez nem való. Nem akarták, hogy iparos család és egy cselédlány, de aztán, mint a mesében szépen összekerültek. Amikor a nővérem megszületett még nem engedték, hogy elvegye feleségül apa ezt a cselédlányt. Házasságon kívül született, ami tényleg akkor faluhelyen nagyon elítélendő volt. És amikor én születtem, akkor már összeházasodtak, de akkor már nem élt nagyapám meg nagyanyám. Igaz, inkább a fivérei ellenezték. A fivérei ellenezték, azok nézték le anyát, mert faluhelyen is örültek, ha van még, akit jobban le lehet nézni saját magánál.

Apa üveggyárban dolgozott, gyalog járt át az erdőn keresztül, télen-nyáron, ezért egy-egy bakancsot kaptak egy évben. Amikor a nagyszülők meghaltak, ott maradtunk az eredeti házban. Ott maradt két család is. És a nagybátyám iszonyú jelenteket rendezett, és akkor átmentünk a szomszédba, egy kicsi házba.

Nagy szegénység volt. Az erdőből éltek az emberek. 6 éves koromig mi is az erdőt bújtuk állandóan, mert onnan szereztük azt, amit lehetett. Tüzelőt onnan szereztünk, meg málnát, szedret, gombászni jártunk. A tehén alá az almot, mentünk száraz avart gyűjteni. A tüzelőt persze nem úgy, hogy kivágtuk a fát, hanem megengedett volt, hogy az ágak, amik lehullottak, azt mindenki szedhette. Sőt, hogyha száraz ágat tört le, azért sem szóltak semmit.

Aztán, akkor a háború után eljöttünk onnan, mivel a föld is kevés volt, meg úgy éreztem apának egy nagyon jó ötlete volt. Hirdették, hogy el lehet jönni Dunántúlra, telepessé. Kitelepítették a svábokat. Tolna megyében rengeteg sváb volt, és mi eljöttünk ide, egy olyan kis faluba, ami szerintem nem is olyan kis falu. '46-ban költöztünk oda, akkor 6-7 éves lehettem... Vagonokban jöttünk, a bútort, amit akartunk, elhoztunk. Általában mindenki kapott egy vagon, vagy ha nem volt annyi felszerelése, két család kapott egyet. Utaztunk vagy két nap, és amikor megérkeztünk az volt a legnagyobb csalódás, hogy nem a vasút mellett van a falu. Úgyhogy apa vissza akart fordulni, de hát anya mondta, hogy ő most hat gyerekkel nem indul el.

Apának ez volt az álma meg a vágya. A hegyes vidék után ő az Alföldre akart menni. Tolna megye dimbes-dombos, ami szerintem nagyon szép. Kaptunk házat, földet, lovat és nekiláttak gazdálkodni. Amit a svábok otthagytak, azt kaptuk meg mi. Mi úgy

kerültünk oda, hogy valakinek a szenvedése miatt. Úgy is mondhatjuk, hogy a készbe i-tünk bele.

Hát egy-két évig volt örömünk benne, ami utána következett, azt jobb nem elmondani. Biztos sírás nélkül nem tudom elmondani. Reggeltől estig dolgoztak a szüleim földdel. Mi már 10 évesen kapáltunk, permetlevelet hordtunk, szőlőt kötöztünk. Minde termeltünk. Kendert áztattunk, krumplit ültettünk, szóval mindent. Ahogyan egy n. zőgazdaságban lenni szokott.

Az lett a munkánknak a vége, ez volt a Rákosi-rendszerben, hogy behordtuk az as tagot a szérűskertbe, és már ott állt a Tanácsháztól a kocsi, és ahogy elcsépeltek a búza úgy el is vitték [ezt sírva mondja]. Anya ott állt, és könyörgött, hogy legalább egy sütre valót hagyjanak a gyerekeknek, és nem. Mindent elvittek... A búzáat elvitték, arra az emlékszem, mert nagyon megmaradt, de a kukoricát ugyanúgy, és a tejet is be kellett v. na szolgáltatni. Apa el is adta a tehenet. Ez ellen védekezni nem lehetett. Fölment a padlásra, ha valaki föl vitt volna valamit és lehozzák. Jött a finánc és mindenhová nézett, fogta a villát és elkezdte böködni a szénát. Az, hogy rosszul éltünk, az még e szép kifejezés, ahhoz képest, hogy mi volt. Egyszerűen éhezünk.

Nagyon sajnálom, hogy kitelepítették a svábokat. Csodálatos emberek lehetnek. Mi nem telepítették ki az egész falut. Sokan el is bújtak, aztán már békében hagyták őket, tehát ilyen fele sváb, fele telepessé. Felvidékről is jöttek [a kitelepítettek], azoknak el kellett jönni, mi pedig önként jöttünk ide. Ez a falu valami csodálatos volt. A határban regeteg szőlő, gyönyörű szőlőkultúrájuk volt.

Hát sok földet kaptunk, mert amikor odaértünk, már hatan voltunk testvérek. C még született három, így kilencen voltunk – meg vagyunk is – testvérek. 18 hold szőlő és mindennel együtt. Rét, szántóföld, szőlő. Ha nem lettek volna beszolgáltatások, ez a fő eltartotta volna a családot. A beszolgáltatás vetett véget földművesi tevékenységünknek, mert amikor megismétlődött négy-öt nyáron, hogy mindent elvittek, akkor apa azt mondta: elég, és '53-ban leadta a földeket. Örült hogy megszabadult tőle, mert az, hogy dolgozunk, és télen nem volt mit enni, az nem volt jó. Akkor elment az állami gazdasági dolgozni mezei munkásnak. Mindent csinált, kevés fizetést kapott”.

A Kert-Magyarország ideálja, a jómódú birtokos parasztok hatékony gazdaságának társadalomképe állt leginkább szemben a szovjet út követésének diktátumával. A „kolhozosítás” elvének gazdasági racionalitása szerint csak a nagyüzemi termelési mód használja fel hatékonyan az emberi és a technikai munkaerőt. A gazdaságpolitikai elv ugyanakkor a központi hatalom érdekét is szolgálta: diktálta a termelést és az elosztást is, hiszen csak a tervszerű és központosított gazdálkodás biztosíthatja megfelelő élelmiszerellátást. Különösen fontos ez a háborús gazdálkodás körülményei között – márpedig az ötvenes években állandó háborús készülődés légköre uralkodott. Mindez, úgymond, anarchikus piaci viszonyok között, sőt paraszti ellenállás közepette, nem megvalósítható. Az ideológiai meggyőződés pedig azt diktálta: hogy köztulajdonon alapuló társadalomban semmilyen esélyt sem szabad hagyni a bomlasztó egyéni tulajdonnak, mivel – úgy mondták – „a paraszti tulajdon az, amely napról napra szüli a kapitalizmust”.

Ha pedig a hajdani szegényparasztokkal, a szocializmusban reménykedő és földhöz juttatott új birtokosokkal így bántak el – akkor mi történhetett az „osztályidegenekkel”, az ellenségnek nyilvánított nagygazdákkal? Kutatásunkban arra is láttunk példákat hogyan történt a falusi osztályharcban a szovjet mintára végzett „kulákta-lántás”.

A szovjet példa másolása és túlteljesítése ebben különösen látványos volt. Már maga az elnevezés is onnan jött, akárcsak a bánásmód – a „kulák” kifejezést magyarul ugyanis nem használták. A birtokos parasztot a népnyelv nem mindig hízelgő szóval, de másképp minősítette: *basaparaszt, nagygazda, polgárparaszt*, de azt is mondták, hogy *kupecparaszt, kisgazda, zsírogazda* stb. A kulák elnevezés az nem volt honos.

**„A párttitkárnak az egyik lába fa volt,
és azzal rugdosta az apósomat”⁸⁹**

Az interjút az 1952-ben született tanárnő adja, a kiegészítést és a pontosítást az anyja folytatja, aki 1929-ben született és beházasodott a családba. Ő beszél férje családjának történetéről, aki nemesi földbirtokos származású volt. A nagyobb birtokból már a huszadik században parasztgazdaság alakult, amelyik a negyvenes évekre amolyan középgazdasággá válik. Ennek a tulajdonosa lesz a későbbi minősítés szerint nagygazda, majd kulák. Az 1921-ben született fiú 1949-ig otthon, a gazdaságban dolgozik.

Az unoka mondja: „Az apai nagyszüleimet kulákoknak nyilvánították. Ez azzal járt akkor, hogy üldöztek bennünket. Apukám nem kapott állást. A földet elvették, kismizték őket. Nagypám ennek az áldozata lett, mert szellemileg tönkrement, szinte megzavarodott. A vallásosság miatt is. Anyukámat egyik napról a másikra elküldték a gyárból. Még a nővéremnek volt negatív élménye. Kapott valamit, vagy fizetésben kapott többet és valaki megjegyezte, persze, az a kulák lány. És ez nem olyan régen hangzott el. A kárpótlást, szegény apám, ezt sem érte meg.

Ferde szemmel néztek ránk, mert templomba jártunk. Anyukámat direkt lesték. Voltak besúgók, akik elmentek direkt a templomba azért, hogy megnézzék, hogy kik járnak. Ez undorító dolog volt.”

A kérdező anyja folytatja a történetet apósáról: „A módszer az volt, hogy teljesíthetetlen feladatokat állítottak a kipécézett emberek elé, és ha nem teljesíti, akkor megbüntetik. Az irracionális követelmények felőrlik az embereket, felmorzsolja az állóképességüket, újra és újra megalázzák, mert se meg nem érti miért, és teljesíteni sem tudja, amit követelnek.”

„Az apósom már csak a földdel foglalkozott, neki nem volt szakmája. Az apósom Ferenc József udvarában volt, és ott töltötte a tényleges katonai szolgálatot. Jó kiállású ember volt.

⁸⁹ 74.: Téri Zoltánné Kocsis Mária, 41 éves, nyelvtanár.

Nagy tiszteletben volt tartva az udvarban, sokat mesélt róla a családban. 5 évig orosz fogságban volt, '14-től '19-ig. Ott később már nem lágerben, hanem egy családnál volt. Ott nagyon akarták, hogy elvegye a lányukat. Sokat mesélt erről.

Már nem volt sok földjük, 30 holdja volt az apósomnak, az anyósom 10-15 holdat hozott. Régen a lányok kevesebbet örököltek, mint a fiúk. Venni nem vettek, ezt mind örökölték. Így lett kulák az apósom, aki megjárta a börtönöket, meg félig agyonverték, sokat szenvedett. A földből jómódúan éltek, segítségük volt, meg ki volt adva a föld felesbe vagy harmadosba. Aratómunkások is voltak. A nagypapa vezette a gazdaságot, csak irányított, már nem dolgozott. Voltak lovak a hintóba fogáshoz. Az alkalmazottakat családtagként tartották. Amikor én bekerültem a családba '49-ben, még ugyanaz a szellem uralkodott, megvolt még a föld. Nagyon szerették az alkalmazottakat, és azok is a gazdát.

Amikor a téesz alakult, akkor vették el a földeket.

Először kötelezve voltunk egy beadásra. Apósomék, miután kulákok voltak, egyszerűen ment nekik egy papír, hogy 24 órán belül 10 mázsa hizót szállítson be, mert aranykorona szerint számolták ki. Egy darab hizója nem volt már akkor, mert a kukoricát egy szemig elvették tőle, akkor mivel hizalt volna? Honnan vett volna pénzt, hogy vegye meg, hogy beadja? A kisebb gazdák beadták úgy, hogy megvették, és beadták. 24 óra alatt nem tudta teljesíteni, éjszaka elvitték. Ez '56 előtt volt. Két rendőr ment érte, az ágyból kirángatták, és vitték a börtönbe. Ez többször előfordult. Magas adója volt már nagyon, ezért elvitték, mert nem tudott fizetni. A börtönben tartózkodásért is fizetni kellett. Aludt, evett, ezt kifizették vele. 1000 forintot kellett 2 hét börtönért fizetni, és ha nem tudta kifizetni, megint elvitték. Azt mondta, bemegy és leüli az 1000 forintot. A párttitkárnak az egyik lába fa volt, és azzal rugdosta az apósomat. Békekölcönt kellett jegyezni, hogy az államnak legyen pénze. De nem volt annyi pénze. 50-60 ezer forintot kellett volna jegyeznie, de csak ezret tudott. Akkor a falábbal összerugdosta, utána félholtan kivitték az udvarra, ahol magához tért, és kibattyogott a tanyára. Az én férjem ez idő alatt csak éjszaka mehetett ki az édesapjához, hogy a két unoka, meg én is boldoguljak, mert valakinek keresni kellett a családban. Én gyárban dolgoztam. A munkások szerettek, az ottani párttitkár azt mondta, hogy csak maradjak nyugodtan, csak ne tartsuk a kapcsolatot a nagyszülőkkel. És akkor éjszaka vitt a férjem nekik ennivalót, azon tengődtek. '53-ban osztályidegenné nyilvánítottak, klerikális és kulákmenyecske, mondták, nem jöhet ide be dolgozni. Ilyen párthatározatot hoztak. Éjjel eljött a párttitkár hozzánk, és azt mondta, hogy csak jöjjetek nyugodtan dolgozni, mert az öreg Pista bácsi lesz a portás, és amikor meglátja, hogy Margitka jön – mert meg van bízva, hogy állítson le, és nem mehetek be – ő majd azt csinálja, hogy nem vesz észre. Ők ragaszkodtak hozzám, de nem tudták mi lesz. Engem nagyon kiborított ez, és én elmentem. Hazamentem, orvos kezelt. Fél évig otthon voltam, de voltak jó ismerőseim, tudták, hogy milyen a munkám. Bankban kerestek olyan embert, aki tud ilyen munkát végezni. Az igazgató nem értett semmihez, téglagyári munkás volt. Neki dolgoz ember kellett, aki érti a munkáját. Szólt, ha akarok, mehetek oda dolgozni.

Rehabilitálták '56 tavaszán az apósomat, de én már addigra eljöttem a munkahelyemről. Fölvettek a bankba. Én mondtam, hogy templomba járok, kulák menyecske vagyok.

Szakmailag kipróbáltak, és nyolc jelentkező közül engem vettek fel. Szegvárról ide is írtak levelet a kommunisták, de nem a jólelkűek. Áskálódtak ellenem. Az igazgató megnyugtató, hogy én csak dolgozzak. Két évig megbecsültek, így titkárnői állást kaptam. Ez volt a szerencse a családban. Tehát egyrészt üldözték a családomat, másrészt a gyerekeimnek ez volt az előny, mert a Nemzeti Bank vidéki szemmel is nagy szerv volt, aminek tekintélye volt minden szervnél."

"A gyerekkori üldözés rémképe máig kísért"⁹⁰

"A feleségem felvidéki, ott született, édesapja kovácmester volt. Híres kovács volt, még ma is emlegetik őt. Az én szüleim, én parasztyerek vagyok, földmunkás, földműves voltam, a szüleim is ugyanazok voltak. A nagyanyám kofa volt. Akkor még szekérrel, vagy stráfkocsival hordta fel az árut Pestre, visszafelé bevásárolt, és vidéken meg eladta. Ezzel foglalkozott az én drága nagyanyám..."

'45-ben elszedték a földet, elvitték az állatokat, kiraboltak mindent, és azért jöttem fel Pestre, mert elmenekültem onnan. Nehogy engem is betereljenek a térszbe. Volt egy pár hold földem, és sajnos 5 kopjafa van ott. Több mint 175 embert legyilkoltak, akik nem mentek be a kolhozba. Ez nem csak ott történt így, hanem minden faluban így volt.⁹¹

A nagyszülők földjét örökölték a szüleim, és utána a szüleimtől vették el ezt a földet. Az apám aztán följött Pestre, és itt volt portás a vállalati igazgatóságnál.

A föld a térsz lett, a kolhozba ment. A szüleim tulajdonképpen nem dolgoztak tovább ezen a földön, az apám elmenekült onnan úgy, mint én. Én is elmenekültem onnét, ha nem menekülök el, akkor lehet, hogy én is ott vagyok az öt kopjafa valamelyike alatt."

A tagosítás trükkje⁹²

"Az atyai nagyszüleim abban az időben, amire én emlékszem, kisebb tanyájuk volt a Kiskunságban, egy négy-öt holdas terület, tehát szegényebb parasztnak nevezhetők voltak. Abból éltek csak, földművelésből. Az anyai nagyapám is, csak az sokkal gazdagabb volt. Az anyai ági nagyszülőknek is volt 40 hold körüli földjük. Miután apámnak meghaltak a szülei, és ott már gyerekkorában is árva gyerekként nevelkedett, tehát mostoha-szülöje volt, azt hiszem az apja volt mostoha, és hát összeveszett velük. Nem tudom mi lett a sorsa a földjüknél, valószínűleg bevitte a térszbe, mert azon a területen a Lenin Tsz terpeszkedett el.

Anyai nagyapám, tehát annak a vonalát elég jól ismerem, mert sokáig tartottam velük a kapcsolatot. A fő mesetéma az volt, hogy szikes talajt vásárolt a nagyapám, és a rizstermeléssel javította föl, ami akkoriban országos visszhangot keltett, és nagy szenzációnak számított, hogy néhány évi rizstermelés után már búzát is lehetett termelni a szikes talajon.

Ez jó módnak számított, mert 3 szobás ház volt építve, bár jó része vályog volt, tehát kőalapja volt, és vályogfal, nagy gazdasági szín volt, luxuskocsi, tehát ilyen hintó is volt a nagyapámnak. Ők abból a 40 holdból akkor is „luxus életet” éltek, tehát évente csizmát tudtak vásárolni.

Az, hogy anyám szülei nagygazdák voltak, az hát egy kicsit késleltette a szüleim házasságát, mert abban az időben a vagyoni különbség bizony akadályozta a házasságot. Nagyapám úgy vélekedett, hogy az apám, az nem egy jó családból származik, és 12 évi nem házasodhattak össze. Jobbra vártak a nagyszüleim, és ezért elég késői házasság volt.

Aztán a tagosítás révén szétdarabolták a földet 17 darabba, annyit kapott, tehát be tagosították a Lenin Tsz és 17 helyen kapott földet a nagyapám ilyen kis, 1-2 holda darabokat, amit nem tudott megművelni. Tehát nem teljesítette a törvény parancsait, és így bírságokkal, adóhátralékokkal teljesen törvényesen elszedték tőle a földet. Ez '44. körül, '48 és '50 között volt. A nagyapámnak nem maradt szinte semmije se, csak egy rendkívül kis nyugdíja. A házat, amit nem vettek el, albérlője is volt, meg nagyjából vályog volt.

Ott négy gyerek volt, és azokból az egyik, az családotól odaköltözött, és hozzájárul a nagyszülők eltartásához. De a nagyanyám a '60-as évek közepén meghalt rákban, úgy hogy egyedül a nagyapám élt még 10 évig.

Nagyapám meg is rokkant egy baleset következtében, keresztül ment rajta a kocsi, a püpos háta volt, ami miatt a környéken, a kulákságon kívül külön is gúnyolták, hogy a püpos Szeberényi... meg ilyen dumákat hallottam vissza.

Mi volt az ő céljuk. A terjeszkedés volt az, hogy elérjék. A gyakorlati szórakozásuk nem sokban különbözött, legalábbis a nagyapámé az általa alkalmazott béresekétől, tehát ugyanazt az ételt ették, ugyanazt az italt itták, ruházatban sem volt lényeges különbség. Mert célszerű, munkára is alkalmas ruha volt. Ünnepeken ott természetesen a nagyapa volt kiöltözve, ugye a fényes új ruhákba, de ő a pénzének, ami volt egy része, olyan helyre járt, ahol a többi gazdával össze tudott futni, szakmai, emberi dolgokról beszélgetni. '20-tól futott fölfelé a vagyonosodás '38-ig. Utána pangás volt, majd a kommunista rendszer az lenullázta.

A fő baja az volt, hogy hát, gyakorlatilag, az örökös törvényváltozás volt az, ami kiszámíthatatlan volt, és állandóan nehezítette az életet. Tehát nemcsak a háború után, hanem a háború előtt is panaszkodtak arról, hogy nem lehetett hosszú távon tervezni, mert jöttek ilyen törvények, amelyek zavarták a szabad vállalkozást meg mozgást.

A tagosítás trükkje például az volt, hogy a megvolt 40 hold földhöz adtak többletföldet méltányossági alapon. Ez érdekes dolog volt. Mindenki figyelmeztette nagyapámat, hogy ha több földet kap, akkor már kulákká lesz nyilvánítva, de ő azt mondta, hogy az lehetetlen, hogy törvényteleniséget kövessenek el, mert végül is a tagosítás is törvényes volt,

⁹⁰ 45.: Kaszás István, 72 éves, nyugdíjas villanyszerelő.

⁹¹ Sok gyötrelmeiről hallottunk, de ilyen emberirtásról nincs se emlék, se dokumentum. Az emlékép rémképpé vált.

⁹² 65.: Kovács-Nagy József, 51 éves, szellemi szabadfoglalkozású, feltaláló.

mert ő volt az, aki nem akarta megérteni állírolag az idők szavát, tehát hogy nem akart téveszben dolgozni. De olyat is csináltak, hogy a bevetett földet elvették, és kapott érte más-félszer akkora bevetetlen. És így néhány, olyan két év alatt, fölkerült összterületben arra a szintre, amit már kulákká lehetett nyilvánítani. Mindenkinek az volt a véleménye, hogy direkt azért csinálták, hogy ő is kulákká legyen nyilvánítva.

'49-ben följöttünk lakni apámékkal, miután apámat már teljesen lehetetlenné tették otthon, (kulákcsemete) följöttünk lakni Pestre, és én két nyáron át utána visszamentem nyaralni. '50-ben és '51-ben – és akkor volt az, hogy egyre rosszabb lett a helyzet, egyre kevesebb ló és egyre kevesebb technikai felszerelés volt a birtokban, mert adó címén meg bírság címén elhordtak mindent.

A paraszti magántulajdon felszámolásában ilyen különös kegyetlenséggel jártak el, „adminisztratív eszközöket” alkalmaztak a nagygazdákkal szemben, túl azon a parasztellenességen, ami a szocialista ideológiát és gyakorlatát jellemezte. A nagygazdákat „osztályellenségként” büntették: teljesíthetetlen feladatokra szorították

A BESZOLGÁLTATÁSI RENDSZER

A háború utáni súlyos gazdasági helyzetben, az ellátási nehézségek okozta kényszerhelyzetben a beszolgáltatási rendszer létjogosultsága érthető volt. 1948-tól, a kommunista hatalomátvételt követően azonban fennmaradása már a szovjet mintát követő mezőgazdasági átalakítás egyértelműen politikai céljait szolgálta.

1946-tól kezdődően a beszolgáltatási terhek lényegében folyamatosan, évről-évre változtak. A beszolgáltatandó mennyiség progresszíven, a birtoknagyság növekedésével párhuzamosan, 1948-tól kezdődően pedig a föld minőségét (aranykorona értékét) is figyelembe véve nőtt. 1949-től kezdődően a hatalom célja egyre inkább az ellenségnek tekintett, a hatalom retorikájában „zsíros-gazdáknak” és „basaparasztoknak”, azaz a 25 kat. holdnál vagy 350 össz-aranykorona értékűnél nagyobb birtokkal rendelkező rétegeknek az egzisztenciális ellehetetlenítése volt. Az ekkor már nyíltan kuláknak nevezett gazdák beszolgáltatási terhei 1951-re a sokszorosukra nőttek. Ezt követően azonban már az ennél kisebb birtokokkal rendelkezők kötelezettségei is meredeken emelkedni kezdtek. 1951 és 1953 között a 10 holdnál kisebb gazdaságok esetében is 6-8-szoros

a beszolgáltatási terhek növekedése, aminek következtében 1952-ben minden addiginál több nem kuláknak minősülő gazda vált meg földjétől. Nagy Imre miniszterelnökségével kezdődően a begyűjtési rendszer a három éves tervezés miatt kiszámíthatóbbá vált ugyan, ám a terhek alig csökkentek.

A begyűjtési rendszer mellett a parasztság által pénzben vagy naturáliákban fizetendő adóterhek jelentették a jövedelmek megcsapolásának másik forrását. A jelentős adóterhek és az egyre nagyobb arányban a kötelező beadási áron kényszerűen értékesített áruk következtében a parasztság reáljövedelme az 1950-es évek első felében rendkívül kedvezőtlenül alakult.

A rendszer működésében mindennapos volt az erőszak és a megfélemlítés. A beszolgáltatási kötelezettség elmulasztása miatti büntetés termény és pénz hiányában az ingóságok lefoglalása volt, sok esetben azonban a hatalom letartóztatással és munkátborba való internálással büntetett. 1948 és 1955 között körülbelül 400 ezer parasztot ítéltek el, elsősorban a „közellátás veszélyeztetése” miatt.

(Bővebben: Závada 1984.)

őket, kimutatták, hogy ellenállnak gazdaságilag, politikailag is ellenségek tehát, akik aknamunkát folytatnak az épülő szocializmus vívmányai ellen. A kulákok bűnlajstroma egyre növekedett. Különösen akkor, amikor súlyos termelési gondokkal kellett megküzdeni, és közellátási válsággal. Az élelmiszerellátás a szövetkezesítés első éveiben az utolsó békeév színvonalára süllyedt. A szövetkezetek hozzá nem értő és rossz gazdálkodása következményeként, a hibákat az „ellenségre” lehetett hárítani, és leverni a „mindent sabotáló” kulákokon. A nagygazdák megfosztása együtt járt politikai, gazdasági és emberi megalázással, testi fenytéssel, lelki gyöttréssel, szabadságvesztéssel, internálással, amit a helyi funkcionáriusok vagy kívülről hozott előjárók rendőrökkel, ávosokkal megerősítve hajtottak végre, sok kegyetlenkedéssel.

Megfélemlítő akcióik a nagyüzemek létrehozásán túl azt is szolgálták, hogy minden ellenállást megtörjenek. Elsősorban a legnagyobb tekintélyű embereket vették célba a faluban. Ahogy annak a meghatározása, hogy ki a kulák, önkényes volt: csúszathatóak voltak a határok. Ha pedig nem biztos mi a kritériuma a „kulákká minősítés”-nek, akkor a gazdák közül senki nem lehet biztonságban, hogy őt mikor hová sorolják. A „kuláklistán” összeállítása, sajátos szocialista proscriptio volt. Vagy tényleg mindazokat felvették a listára, akiket fenyegetni akartak, vagy csak azt sugallták, hogy bárkit elérhet a hatalom ostora.

A kulákok sorsa a szocializmus építésében világosan mutatja a bűnbakképzés mechanizmusát. Kijelölni az ellenséget, annak képét felnagyítani és bemutatni, mint amely magába egyesíti minden bajok okát. A kulákok bűne, hogy nincs elég gabona, nincs elég ennivaló, nincs elég kukorica, nincs elég hús. Ezért éheznek a munkások, a városiak, az ország. A jegyrendszert emiatt kellett újra bevezetni. A kulákkérdés alkalom, hogy szembefordítsa a városiakat a falusiakkal, ébren tartsa vagy felelevenítse a falu és város hagyományos ellentétét.

A „kulákok” üldözésével nemcsak a gazdákat fosztották meg a szabadságuktól, munkájuktól és annak gyümölcsétől, hanem a falvakat is, és benne az új szövetkezeteket a jó gazdák tudásától. És az egész lakosságot a megfelelő élelmiszerellátástól. A paraszti szakértelmet éppen akkor iktatta ki a hatalom, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá.

„Tőlünk, a sváboktól még a nevünket is elvették”

Van párhuzamosság abban, ami a kulákokkal és a sváb gazdákkal történt. A különbség az idő: a svábok kitelepítése, kollektív büntetése 1945-ben, a háború után rögtön elkezdődött, és folytatásában kiterjedt azokra is, akiket nem soroltak a bűnösök közé. Hasonló volt a tulajdonuktól való megfosztásuk és a velük való bánásmód, az ellenük felszított gyűlölködés is. Ebben egyesült a háború utáni népi németek kollektív büntetése a falusi osztályharccal.

A fentebb elmondott esetekhez hasonló, de még nehezebben feldolgozható meghurcolást kellett átélniük az itthon maradt sváb gazdáknak és gyerekeiknek, mert a kulákokat sújtó üldözöttségen kívül, még német származásuk „bűnét” is magukon hordták. A mintába került, sváb eredetű családokat nem telepítették ki, bűnössé sem nyilvánították őket, a korabeli törvények szerint fel voltak mentve az alól. Mégis sváb-létük végigkísérte és beárnyékolta életüket.

„Nekem borzalmas gyerekkorom volt. Apámék tiszta svábok voltak.”⁹³

„Nekem borzalmas gyerekkorom volt, nem az apámon vagy anyámon múlt. Kulákok voltunk, mert a nagyapám 9 gyereket nevelt fel özvegyen, mert édesanyám testvére szülésébe belehalt a nagyanyám. Pár holddal több volt neki, ezért kuláklístára tették, elfelejtették, hogy 9 gyereket nevelt és iskoláztatott is. Apám sváb volt, anyám horvát.

Nagyon el voltunk nyomva, borzalmasan, de hát nem panaszkodok, talán ennek köszönhetek mindent, azt, hogy valaki lettem. Ez mindent megért, mert tudtam, hogy csak a magam erejére támaszkodhatok. Nagyon rendes szüleim voltak.

Édesanyám horvát volt, apámék meg tiszta svábok voltak, nagyapám nem is tudott magyarul megtanulni sohasem. Az anyámék Nyugat-Magyarországról valók, az édesapámék budai svábok voltak. Az édesapám apja gyári munkás lett, és az édesanyámé földműves volt. Ott abban a horvát faluban mindenki földműves volt. A földet elvették a téjesesítésnél, '56 után. Én még emlékszem a lovakra meg mindenre, hogy mit vettek el. 18 hold föld volt, 4 ló, 6 tehén, cséplőgép, ami abban az időben nagy ritkaság volt, de mindent elvettek.

MAGYARORSZÁGI NÉMETEK KITELEPÍTÉSE

A magyarországi németek kitelepítésének kérdése a szövetséges hatalmak kezdeményezésére először 1945 tavaszán került napirendre. Ezt a szociáldemokrata párt kivételével – a sokszor ellentmondó nyilatkozatok ellenére – lényegében minden hazai politikai párt támogatta. Eltérések a kitelepítendő körének, illetve az eljárás mikéntjének meghatározásában voltak közöttük.

Bibó István, aki ekkor a Belügyminisztérium törvényelőkészítő osztályát vezette, a kezdetektől fogva felemelte szavát a készülő rendeletek visszáságaival kapcsolatban, és hangoztatta, hogy az elképzelések mögött sok esetben a kisebbségek elleni általános gyűlölet húzódik meg. Az 1945. május 14-i, a Minisztertanács számára készített memorandumában így ír: „Az egész elgondolás mögött, ha más személyeken keresztül is, ugyanaz a szellem mozog, amely Bakyék szörnyeteg akcióit mozgatta: azok a faji gyűlöletre és kegyetlenségre mindenkor kész magyarok, akiket az erőszak és a faj mítosza visszavonhatatlanul megfertőzött, akik egy organikusan beteg szellemű és beteg társadalmú ország minden baját az idegenekben, a kisebbségekben látják, és abban az őrült illúzióban ringatják magukat, hogy ha ezeket bármiféle brutális akcióval eltávolítják az országból, akkor ezzel beírják nevüket a magyar történelem lapjaira.”

(Litván–S. Varga 1995: 313.)

A kitelepítés ügyében a fordulat azután következett be, hogy a szövetséges nagyhatalmak potsdami konferenciájának határozata a német népet kollektíven tette felelőssé a világháborúért, aminek értelmében olyan intézkedéseket irányoztak elő, amely biztosította, hogy Németország soha többé ne fenyegethessen más népeket. Ennek részeként határoztak a lengyelországi, csehországi és magyarországi németek kitelepítéséről.

Mindezek után a magyar rendelet (12.330/1945) 1945. december 29-én született meg, majd ezt követően néhány nap múlva meg is kezdődtek a kitelepítések, amelyek 1948 szeptemberéig tartottak. A végrehajtás első évében közel 120 ezer, majd 1947–48 során további 50 ezer németnek kellett elhagynia Magyarországot.

A kitelepítés szorosan kapcsolódott a Felvidéken élő magyarok kitoloncolásához, hiszen az innen érkezettek közül több mint 30 ezer személyt helyeztek el a kitelepített németek házaiban, és részesültek az elkobzott birtokokból. További 136 ezer személy, 34 ezer család átköltöztetésére került sor az országon belül, amelynek lehetőségét részben szintén a felszabaduló sváb ingatlanok teremtették meg.

(Bővebben: Tóth 1993.)

Alföldön aztán kaptak valami földet. De ez már másik történet. Az apai családom pedig sváb volt, nagyapját annak testvéreit, bár nem estek a kitelepítés körébe, mert egyik felsorolt bűnben se voltak vétkesek, mégis bevagontrozták őket, és el, Németországba. A föld elvételét, a kitelepítést úgy élik meg, mint nagy igazságtalanságot, jogtalanságot. Talán kellett a házuk, földjük. Az apámat nem telepítették ki, de nagyon nehéz sorsa lett, pedig jó munkásember volt.

Egy nagynénikémet, akit kitelepítettek, utóbb visszaszökött Magyarországra. Neki ez a házaja – mondta. Elcsendesült a helyzet, akkor albérlőként kerülhetett a saját házába. Később attól, akit az állam odaköltöztetett kellett megvennie a házát.

Sajnos tradícióban nagyszüleimtől, szüleimtől nagyon keveset hoztam, pedig a sváb szokások meghatározóak voltak. Nagyszüleink életének mindennapjaihoz tartozott. De

Az édesapám a világ legbecsületesebb embere volt. Egy főnemesi családnak volt a főkomornyikja. A Magyar Nemzet Bankban dolgozott aztán, onnan is men nyugdíjba. Először sepezt, és főosztályvezetőként ment nyugdíjba. Doktorátus volt apámnak.

Nem kértem kárpótlást. Nem vagyok abban a helyzetben, hogy kérjek, és nem akarok mástól elvenni semmit. Én meg kaptam, ami jár nekem, az élettől, kész. Én direkt nem kértem.”

Igen sikeres, sokat küzdő, de eredményes vállalkozó lett, aki nagy megbecsülést ért el a szakmájában.

„A háború után nem mertem, nem mertünk németül beszélni”⁹⁴

„Nálunk az apai és az anyai családok egyiket ki, a másikat meg áttelepítették. Anyám családja felvidéki magyar volt Szlovákiából, ott jómódú kisbirtokosok voltak, 18 hold földdel, erkölcsben gazdaságban becsült emberek, a Benes-féle törvénnyel, mint bűnös magyarokat áttelepítették őket. Gyakorlatilag semmivel. Az

⁹³ 405.: König László, 46 éves, vállalkozó.

⁹⁴ 407.: Suk Károly, 30 éves, épületgépész.

a háború után nem mertek, nem mertünk németül – svábul – beszélni, így a szokásokat csak nagyon csendben, szinte láthatatlanul adták át, illetve sehogysé tudták átadni nekünk.

Az apám nehéz utat tett meg. Először munkás volt, aztán kiváló találmányai voltak, később estin egyetemet végzett, és mérnöki diplomát szerzett.

Nagyon szerettem a szülőfalumat, apám, nagyapám szülőhelyét. Most, hogy Budapesten lakom, most látom, mennyire klassz volt gyerekként otthon. Hegyek völgyek, erdők patakok, tavak. Nekem szép emlék a gyerekkorom, de tudom, hogy nehéz lett volna ott maradni, ezekkel a családi emlékekkel. Mondhatnám terhekké. Most ez is más lehetne.”

„Az emberre bármikor rátörhették az ajtót.”⁹⁵

„Mindenkitől mindent elvettek. Tőlünk, sváboktól a nevünket is elvették. Ja, hát nevet kellett választani. Három név közül lehetett, így lettem Körmen di, mert Klingerek voltunk. Megmondotta Rákosi pajtás: a K-betűsök három név közül választhatnak. Körösi, Körmen di, Kövári közül lehet választani. Ez érdekes volt, de így működött. Nevet változtattunk, ez volt. Meg nagyapám részéről mindent elvettek. De ez mindenkivel így volt. Azért nem kértem kárpótlást, mert vannak nálam jobban rászorulóknak.

Még úttörő sem lehettem, nagyon szerettem volna úttörő lenni, nem jött össze. Ketten voltunk a padban, míg a többiek kimentek játszani. Annak is sváb volt az apja. Nagyon szerettünk volna a többiekkel egyformák lenni, ott lenni az úttörők között, az úttörő táborban, de nem lehetett.

Kárpótlást nem kaptunk, vagy csak valami keveset, nagy utánajárással, mert ’törvényesen’ vették el nagyapámtól a földet.

Többször több helyről is elbocsátottak sváb eredetem miatt: »politikailag megbízhatatlan« volt az ok. Pestről is kitelepítettek. Ha nem ez van, akkor én visszajövök, befejezem a tanulmányaimat itt, Pesten, és akkor itt csinálom tovább. De ez nem így lett, akkor Pestről kitelepítették sorban az ilyen embereket. A továbbtanulásra nem volt lehetőség, a pesti lakásra megint nem nagyon volt lehetőség. Vidéken egy picit jobb volt a helyzet. A megfelelő szakembernek jobban megbocsátottak vidéken, adtak munkát.

Elviselhetetlen az volt a múlt rendszerben, hogy hát az emberre bármikor rátörhették az ajtót úgy, hogy a család nem tudta, hogy hol van az illető, de az illető sem tudta, hogy miért van ott, és mi lesz vele. Ítélet nélkül. Ez végig jellemző volt, de az utolsó években már ez nem volt.”

Milyen indulatok egyesültek a svábok kiűzésében? A demonstrált németellenesség első sorban, mert feltételezték, hogy mindenki, aki belépett a Volksbundba, vagy akit besoroztak a német hadseregbe – mint birodalmi németet – az belülről, politikailag,

lelkileg, szellemileg is elkötelezett volt a hitleri eszmék iránt. Ha a németek gyilkoltak, háborús bűnöket követtek el, megalázták az embereket, magyarokat, szlávokat, oroszokat, zsidókat – akkor ezt a megaláztatást a háború után meg kell torolni azoknak, akiket elérhetnek.

A sváb-ellenes indulatokat fokozta, hogy a svábok közismerten szívósan és nagyszakértelemmel dolgozó, jó gazdák voltak, példás volt a földművelésük, szőlőtelepítésük, házi kertjük. Sok irigységet vont magára a sváb porták jóléte, bősége, a máképpen gazdálkodó – sokszor szegényebb – magyar gazdák körében. Sokszor így a „osztálykülönbség” volt egy falu sváb gazdái és a magyar kisbirtokosok között, nem is szólva a nincstelen vagy béresmunkát végzőkről. A németiség kollektív büntetésnek – ami vétkesre-vétlenre egyaránt kiterjedt – a létező németellenességen túl, érzelmű táplálója volt a szegények, a magukat kizsákmányoltaknak érző magyar nincstelenek bosszúvágya is. Ezért ezt sokan igazságtételnek érezték, még azt is jogosnak tartva, hogy betelepítsék a „kész”-be. Ez is indokolta a svábok iránti részvétlenséget kitelepítésük idején, a kollektív büntetés során.

Hogyan alakult további sorsa azoknak, akik végigélték ezt a törvénnyel szentesített meghurcolást? A föld erőszakos elvétele, a megaláztatások tragédiához vezettek. A egyik megkérdezett nagyapja öngyilkos lett, amikor lovait elvitték, nagy hírvő lőnyészetét felszámolták, a házából kitétek, az istállójába kitelepítettek tesznek.⁹⁶ Egy másik gazda józan ésszel nem éri fel, hogy bár teljesítette a törvényes kötelezettségeit, mégis állandóan újabb, egyre teljesíthetlenebb követelményekkel állnak eléle. A falusi férfiak között a depressziós állapot és az öngyilkosság aránya a téesszervezés idejében emelkedik,⁹⁷ növekszik az egyébként is magas alkoholizmus, amely pedig ekkora megrázkódtatás nélkül is sokat rombolt, egészségbelemberségben.

A föld elvesztése után a kulákok, meggyötrött új földhozzjutottak, svábok egy része elmenekült a faluból, és elment segédmunkásnak, portásnak, őrnek, fűtőnek. Irkább vállalták a segéd-, vagy szolgamunkát, csak ne kelljen a faluban maradni, hanem sikeres életük, későbbi megaláztatásuk és megfosztásuk színterén.

Vannak azonban „állóképes”, továbbra is talpon maradó emberek, akik bár az üdöztetés idején elmentek, vagy elvitték őket a faluból – de később az enyhültebb időben visszatérnek, akkor, amikor már szükség van szakértelmükre, hozzáértésükre, ennek megfelelő munkakörben foglalkoztatják őket. Javul az anyagi helyzet is, részben a szövetkezetek jobban kezdenek működni, talpraállásukat a háztáji is segít a visszatérő gazdák szakértelméből mindkét helyen hasznuk és gyarapodásuk számazik. A házaknak is meg van a maguk sorsa: volt, hogy közcélra vették el, vagy más

⁹⁵ Körmen di Kálmán, Bartis Flóra (71) férje.

⁹⁶ Lásd: 33. sz. interjú.

⁹⁷ Lásd: 65. sz. interjú.

⁹⁸ Erről tanúskodik Juhász Pál csengersimai kutatása (1973).

költöztettek bele, nem kaphatja vissza, talál a rokonságnál házat, vagy még építkezni is elkezdhet. Ahol a házat közeli rokonság őrizhette meg számukra, megtalálták a fészerben, szérűben elrejtett régi eszközöket, a dicsőséget hirdető hintót vagy a hajdani „kulák” bűnjeleket, az ekkorra már elavult gépeket. Ha már annyiszor megvédték a „finánctól”, az ávóستól, most megmutatják az unokáknak, akik megcsodálják a különleges masinákat, a gazdagságuk hajdani jeleit, de ha máshol nincs haszna, valamelyik múzeumnak szívesen odaadják.

A birtokos parasztok üldözését sokszor azok hajtották végre, akikkel együtt, egy faluban éltek, egy templomba jártak. Mégis mi hozhatta létre ezt a fordulatot, ami a jó szomszédból hatóságot csinált, a tisztelőből megalázót? Mennyire volt belső, érzelmi alátámasztása a kívülről jött parancs végrehajtásának? Válasz volt ez a korábbi sérelmekre? Az, hogy kik hajtották végre a kegyetlenségeket és később mi lett a soruk, kérdésként többször is felmerült. Az emberi együttélés egyik kulcskérdése –, ha szemérmességből ritkán teszik is fel nyíltan.

Interjúinkban, a „másik oldalon” ott vannak a volt nincstelenek, szegények, béresek, cselédek, akiknek nem fájt a gazdagok kisajátítása. A földosztás során se volt mindenkinek esélye a sikerre: voltak, akik kaptak ugyan földet, de nem tudtak vele mit kezdeni. Nem volt szerszám, hiányzott az ígás állat, ahogy gyakran a gazdálkodói tapasztalat, szakértelem és tőkeerő is. Ezért is volt, aki megkönnyebbülve lépett be a termelősövetkezetbe. Mások a szocialista mobilitás vonzásának engedve indultak a városba, munkásszakmát tanultak, és volt, aki az egyetemre is bejutott közülük. Ha az önálló gazdálkodásból egykor kizárt, többszázszoros, akár milliós tömeg nem is ezt az elégtételt és igazságtételt kívánta, de az élethez, munkához való jogot és lehetőséget, azt igen. Volt, aki számára már az is elégtétel volt, hogy nincsenek gazdagok, a termelősövetkezet nagyrészt egyenlősítette a föld nagysága szerint különböző családokat.

A szocialista kisajátítás bizarr happy endje oldotta meg a vagyoni különbség miatt elválasztott szerelmesek sorsát. Megoldódott, hogy sem a föld, sem a földtelenség nem állt már azok közé, akik szerették volna szeretni egymást – a nincstelené vált „gőgös nagygazdacsalád fia”, már elvehette szegény szerelmét.

A vagyoni különbségek hajdan szigorúan megsabták kivel lehet vagy kell egybekezelni, ezért sok helyen maradt beteljesületlenül a szerelem, vagy évekig késett a házasság. A falu tagozódása kemény, nem enged az érzelmeknek, „guba gubához, suba subához”, „föld a földhöz” házasodik. Ezt a rendet megsérteni csak a szokások felrúgásával, a kiközösítés vállalásával lehetett. Ahogyan a történelmi sérelmek túléltek az időt, itt a megsértett szegények őrzik sokáig sérelmeik emlékét. Az unokák is mesélik szüleik, nagyszüleik nagy regényeit. A gazdag házba került szegény lány életfogytiglan szenvedte a család lenézését. „Pocskolták, iskolázták anyámat, ameddig élek.” „Én fogadást tettem, anyám életét látva, hogy soha, de soha gazdagabbhoz hozzá nem megyek. Nem vagyok én kisebb csak azért, mert kevesebb a pénzem”. Nem csak a menyecske sorsa ez a nagycsaládban, de a szegény fiút is óvják a gazdacsaládtól: „Fiam sose menj vőnek” intette gazdag lánnyal összerelmesedett fiát a kisbirtokos paraszt.

Amikor nem engedték összeházasodni a gazdalányt a szegény fiúval, Pestig szöktek a szülők elől. Másik pár tizenkét éven keresztül várt egymásra, (71.) és csak a földosztás után házasodhattak össze, amikor már egyenlővé váltak (48.). Később ez tovább változott: „Örültem, hogy elvették tőlük a földet – említi egyikük – legalább már nem maradt különbség közöttünk.”

A gazdagok rangjával, gőgjével szemben élnek a szegényeket vigasztaló mesék. Öntudattal visszanézve, a volt szegénység még széppé is válhat. Az egyik „szép szegény leány” apjáról mondja, hogy sokat olvasott, többet tudott, és okosabb volt mindenkinél a faluban. A másik lánya, anyja okosságát dicséri, akire „menyecske sorsot” mértek – cselédmunkára fogták – a fennhéjázó, gazdag családban. Lánya szerint ésszel győzte azt, amit mások vagyonnal tudtak volna. Szüksős gyerekkorukra szépen emlékeznek, megemlítve, hogy mennyi mindent kaptak a szülöktől. Nem vagyont, nem pénzt, hanem szeretetet és okosságot. Törődést és mesét. Az emlékezet megszépíti a szegénységet, mert az okosságot és a tudást állítja szembe a vagyonnal és a gőggel, a szegények népmesei igazsága szerint.

Az elbeszélések nem gyógyuló sérelmekről szólnak. Nem mindenütt tértünk ki arra, hogy hogyan vitték tovább életüket. Pedig tanulságos volt a folytatás is. Az egyik legmeggrázóbb kuláktörténetet egy mai bankszakértő mondta el. (71) A földhöz jutatott telepes szegényembert sikeres gazdálkodása nyomán kulákká minősítették, földjét a zaklatások nyomán otthagyta, gazdaságát portási állásra cserélte. A történetet lánya, a tanítónő mesélte el, akinek mind a hat testvére valamilyen szakmát tanult – kettő közülük diplomás, értelmiségi lett. A közös cél az volt, hogy ne maradjanak falun, a mezőgazdaságban, hogy meg tudjanak élni a fővárosban is. (48) Egy másik történetben a kitelepítéssel fenyegetett sváb nagygazda fia, nincstelenül először munkás lesz, majd szakmunkás, később a munka mellett egyetemet végez, sikeres szervező és konstruktor válik belőle, aki ma vállalatot vezet. A fia magasan kvalifikált, apja vállalatánál dolgozik. A korszerű talajművelésben előjáró, invenciózus nagygazda valamikori súlyos bántalmazásairól, ma ritka ügyességű, feltaláló unokája beszél, aki a szocializmus jogréseiben találta meg boldogulását és a gazdagodás lehetőségét is.

Ugyanakkor az is igaz, nem minden megfosztott, meghurcolt család találta meg a társadalmi helyreigazodás módját, a leszármazottak között a felemelkedettekkel egyforma arányban találtunk szakmátlanokat, csellengőket és – az utóbbi időkben – munkanélkülieket is. A két társadalmi pólus felől vizsgálódva: az egyik oldalon a módos gazdák leszármazottait, a másik oldalon a nincstelenek, földmunkások harmadik generációjának foglalkozását néztük meg. Hasonló arányban lettek iparosok és szakmunkások közülük, míg mindkét csoportban két-két diplomás találta meg értelmiségiként pályáját.

A falusi származású diplomások csoportjából viszont – a szülők-nagyszülők eredeti birtoknagysága szerint, a 16 középbirtokos eredetűből hat diplomás lett, továbbá három olyan funkcionárius, aki hivatalához később diplomát is szerzett. Adataink nem általánosíthatóak, de ebből a kis mintából is egy különösen mozgékony, jó állóképességű és törekvő csoportra láthatunk rá.

A másik szembeszökő jelenség – később még szó kerül a kiemelkedésnek erről az útról – hogy sok embert vezetett ki a paraszti sorból, béresekből, napszámosokból, cselédekből a katonaság, rendőrség tisztai állományában gyors emelkedést ígért, míg a politizáló emberek könnyen emelkedtek pártfunkciókba. A nagyszülők szegénysége, elesettsége, a szülők gyors kiemelkedése után a harmadik generációból kevesebben tudták továbbvinni vagy fenntartani a megszerzett társadalmi státuszt. Elég zaklatott életutakon folytatták – ha folytatták – az atyai karriert.

Erdei Ferenc szerint⁹⁹ a legélesebb társadalmi határ az „urak és kende” között van. Ennek a különbségnek nemcsak a szocializmus vetett véget, hanem a város is. Megszűnt az éles határ a „kende és urak” között, nincs látható különbség városi és falusi eredet között. Nem „jön át” máig a birtokos gazda gazdagsága és a szegény szegénysége. A régi határok eltűntek, az új választó vonalak, új dimenziók mentén alakulnak ki, már más mérték jelöli ki a határokat és más a közlekedés módja. Hiszen ha csak ennek a kis csoportnak az útját végignézzük, szinte azonos szociológiai alapindítás után lettek belőlük házmesterek és ügyészek, fővárosi karrier csúcsán egyensúlyozó vezető hivatalnok, karriernek magaslatába lépő sikeresek és szakmátlanul tengődő munkanélküliek. Ott vannak közülük a lehetséges csúcsokon és a kényszerdiktálta mélységekben.

A szocializmus nagy kompressziója

Az interjú-részletek a „rég” uralkodó osztály” és a polgári-kispolgári osztályok elsöpülésének történeteiről szólnak, és arról, hogyan fosztották meg őket kis- és nagytulajdonuktól. A családutak megtörésének legdrámaibb időszaka a korábbi rendszer felszámolása, a szocialista rendszer megalapozása volt (1945 és ’51 között)¹⁰⁰. Feloldást hozott 1953, Nagy Imre „új szakasz” politikája, az 1956-os forradalom robbanóereje pedig azt mutatta meg, hogy tovább már elviselhetetlen, amit a Rákosi-korszakban a szocializmus a néppel tett. A népharag kitörése után következett a bosszúállás, majd a megtorlást követően a kádári konszolidáció.

Az emlékekben követhetjük, ahogy megsemmisül a tulajdon, elveszik a kis- és nagy vagyont, ahogy teherre válnak a történelmi nevek, titokká a nemesi és polgári örökség, és a megelőző korszak rekvizitumai. Gyanús a polgári műveltség, az idegen nyelv ismerete, osztályidegenség gyanúját kelti a külföldről hozott tudás, a nyugati rokonság és kapcsolatok – ez kiterjed a nyugatról lelkesedésből hazatért kommunisztákra is. Kirekesztő fogalomká válik a „polgári”, lebecsülést kifejező szitokszóvá a „kispolgári” jelző. Likvidálandó kulákká lesz a gazda, de a földhözjuttatott szegény-parasztra is kuláksorsot mérnek, ha rátermetten bánt a földdel, és jól gyarapította.

⁹⁹ Erdei 1973.

¹⁰⁰ Ezt mutatják a családi mobilitási ábrák időpontjai a *Rövid beavartás a feldolgozás műhelymunkájába* című fejezetben.

A hatalom kritika és gúny tárgyává teszi – illetve azzá szeretné tenni – a régi úri és polgári életstílust, akárcsak a nyugatról jött divatokat. Ezért is van mindig jelentősége és jelentése minden eltérésnek, a „másfajta” viselkedés, stílus megtartásának. Fenntartása és kinyilvánítása az ellenszegülés bátorságát kívánja. Miközben a radikális átalakulás végbemegy a társadalomban, zártabb kis körökben továbbélnék a korábbi szokások, az egykori értékek, a függetlenség bizonyítékává válik a szocialista kényszertől való eltérés. A hatalom – ezért is mondják „totálisnak” a szocialista diktatúrát – értékeivel és ízlésével a legbensőbb életbe is behatol.

A deklasztált és tulajdonuktól megfosztott családok osztályeredete sokáig bélyegként marad rajtuk, és ezt átörökölték gyerekeikre is. Vizsgálatunk során többször hallhattunk az egyszerűsített jelzős szerkezetek sértő használatáról: „mindig rohadt maszek voltam” – mondja egyikük. „Egyéb” kategóriába kerül a másik, mert kizsákmányolóként, munkásnyúzóként emlegetik a kisiparosokat, a kiskereskedőket is. A könyvelő asszony azt panaszolja, hogy „kuláklány”, sőt „kulákfattyá” kifejezés illette őt, a gazda lányát, ha munkát keresett. Többeknek a „nép ellensége” minősítés kerül a káderlapjára, míg ha valaki disszidens, akkor nyilvánvalóan „hazaáruló”, és otthon maradt gyereke, felesége, apja, anyja potenciális vagy éppen valóságos ügynök. A családtagokat megfigyelik, büntetést és hátrányt szenvednek. Az egyszerűsített minősítést kifejező jelzős szerkezeteket, politikai stigmákat minden tömegszítás haszonnal alkalmazhatja, mert egyszerű, nem kell hozzá magyarázat kiról-miről is van szó, mindenki tudja, merrefelé kell utálkozni, hajszát indítani vagy esetleg ütni. A módszer túléli a totális rendszereket, békeidőben, sőt új toborzások idején is alkalmas a gyűlölködés szítására.

Akiknek az „osztályidegen” megbélyegzést viselniük kellett, azok kerültek a legmélyebbre: börtön, internálás, kitelepítés lett az osztályrészük. Ha pedig kikerültek onnan – illetve addig, amíg nem kerültek be – a munkalehetőségek között „kitüntetett” hely volt a (kényszer)munka Sztálinvárosban, az egykori Dunapentelén. Az első szocialista nagyberuházás olvasztótégelye heterogén tömeget szívott fel.

Sokakat foglalkoztattak az „osztályidegenek” közül kitelepítésre és internálásra kijelölt állami gazdaságokban mezőgazdasági kényszmunkán. Akik pedig Pesten maradhettek, ha nem vették is el a lakásukat, de szakmájukat sem folytatathatták, és csak segédmunkásként dolgozhattak.

Az említett helyeken színes és sokféle eredetű csapat landolt. Együtt volt az újonnan földhöz juttatott, de később kuláknak minősített szegényparaszta, és Ferenc József testőrének unokája. A kovácsműhelyéből kitett, falujából előzőtt iparos és Horthy szárnysegédének fia, de ott volt a szociáldemokraták üldözése miatt elbocsátott munkás is.

Ilyen gyűjtőhely volt tehát Sztálinváros, a Vasmű és a hozzátartozó lakótelepek építése során, ahol toborzott és odakényszerített munkásokat alkalmaztak, azokat is akiket büntetni vagy éppen „átnevelni” akartak. Ugyanannak a házsornak az építésén dolgozott a volt vezérkari ezredes úr, a három nyelven beszélő baloldali diák, akit származásán túl jugoszláv kapcsolatai tettek gyanússá, de ott voltak a felosztott

apácarendek munkára fogható nővérei, akik a megszüntetett bordélyházak hivatásos örömlányaival együtt kaptak beosztást. A kommunista érzelmeiről ismert arisztokrata ott hordta a maltert a falujából elmenekült, kőművesként dolgozó gazdának – a mindenhez értő falusi ezermester pedig, jó szóval, jó szívvel segített mindenkinek.

Kitelepítésre, kényszermunkára, állami gazdaságba kerültek más „nem kívánatos elemek” is, mint a „rossz utat követő”, az aktuális hatalomtól eltérő nézetű régi kommunisták, a „konstruált perek” kivégzéseit elkerülő, börtön után átnevelésre ítélt baloldaliak. De ott voltak a fasizmus elől külföldre emigrált, majd hazatérő antifasiszták, és a német uralmat éppen hogy túlélte, deportálásból, munkatáborból hazaérkezett zsidók közül is sokan.

Mintha ez a nagy társadalmi kompresszió valósította volna meg a legtisztábbban a szocialista egyenlőség elvét, az osztály nélküli társadalmat.

A legerőteljesebb nyomás a rendszer alapozásának idején volt. Amikor Nagy Imre 1953-ban megszüntette a kitelepítést, felszámolta az internálótáborokat, elkezdte a koholt perek áldozatainak rehabilitálását, új gazdasági programot hirdetett, a parasztok is kiléphettek a termelőszövetkezetekből, a rövid fellélegzés után, 1955-ben azonban a folyamat megszakadt, és ismét visszatért a Rákosi-korszak erőteljes elnyomása.

A „legmélyebb bugyorban” eltöltött idő tartama, bár egyénenként különböző volt: két évtől tíz évig is eltarthatott. Helyzetüket ugyanis nem a jog, hanem az önkény és a kegy váltakozása szabályozta. Abban is, hogy meddig „nyúltak valaki után”, és ez attól is függött, hogy személyes indulatból, egyéni gonoszyságból tartósították-e a büntetését. Megtörtént az ellenkezője is, volt olyan Nagy Potentát, akit embersége, vagy talán érdeke vitt arra, hogy – mint a mesében – jó tündérként lépjen fel, hatalmát bizonyítsa és élni hagyja vagy munkához, normális emberi körülményekhez segítse a kirekesztetteket.

Amikor a Sztálin halálát követő enyhülési folyamat után Nagy Imrét 1955-ben leváltják és kizárják a pártból, Rákosi uralma alatt a visszarendeződés ellenére nő az elégedetlenség, majd 1956-ban kirobban a forradalom. Ez az egész világ bámulatát kiváltó, a szovjet rendszerrel szembeálló szabadságharc több mint harminc éven át a rejtett, titkolt állandó erőforrása volt a nemzeti és társadalmi emlékezetnek, ha a hivatalos propaganda nyíltan mocskolta is.

1957-től a forradalmat követő megtorlás újabb tömegeket vetett ki a társadalomból, elvette a jogait, a szabadságukat, olykor az életüket – de az emlékezetüket nem. Kutatásunkban tíz családban őriztek családi emlékeket „ötvenhatosok”-ról. Az emlékeket nem a résztvevők, hanem a leszármazottak mondták el, és többnyire nem is az emlékezetes történetet, hanem az elszenvedett megtorlást idézték fel.

Apákról, nagypapákról, bátyákról szóltak, két esetben pedig a férj büntetését mesélték el. Kinek éveket, kinek több hónap börtönt kellett letöltenie. Volt, aki apja hosszú ideig tartó eltűnéséről beszélt, de nem tudta miért, hogyan, kik vitték el. Az interjúkban egybehangzóan ismétlődött, hogy amikor hazajöttek – börtön, internálás után –, nem mondták el mi történt velük. A büntetést az állás elvesztése

A MEGTORLÁS

A forradalmat követő megtorlás során 1956 novemberétől 1959 végéig több mint 35 ezer ember ellen indult eljárás, akik közül 22 ezret hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre ítélték. A kivégzettek száma elérte a 350-et, 13 ezer embert bírói ítélet nélkül internáltak. 211 ezer ember menekült külföldre a megtorlások és a visszatérő kommunizmus elől, közülük 170 ezren végleg elhagyták Magyarországot. 1958 június 16-án kivégzik a forradalom vezetőit, Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst. (Szilágyi Józsefet már korábban kivégezték, Losonczy Géza pedig a börtönben, a tárgyalás kezdete előtt meghalt.)

1959 áprilisában került sor az első részleges amnesztiára, amely már jelezte, hogy véget értek a tömeges megtorlások, ám perek továbbra is folytak. Az utolsó halálos ítéletet 1961-ben hajtották végre, majd még ebben az évben megtörténik a népbírói tanácsok felszámolása, és megkezdődik a politikai rendőrség megtisztítása a volt ÁVH-s tisztektől.

(Romsics 2003. és Ripp 1998.)

azokban a családokban vigyáztak különösen arra, hogy bele ne keveredjenek, és ne hogy újra bajba kerüljenek. A tíz családban volt kommunista felfogású értelmiség, falusi származású diák, paraszti származású katonatiszt és munkás eredetű ötvenhatos, akik mind a Rákosi-korszak rettenetének akartak véget vetni. Jogot, szabadságot és független nemzetet akartak, vagy éppen meg akarták tisztítani a kommunizmust a sztálinizmustól.

Kádár változtatott az ötvenes évekbeli bezártságon, a Rákosi-korszak kegyetlen paranoiás üldözése a forradalmárokat, a makacs ötvenhatosokat és az ellenzékieket irányult. A kormány arra törekedett, hogy elfogadtassa magát Európával, uralmát külföldön is legitimálja, a lassan növekvő életszínvonalra alapozva népszerűsége tegyen szert, így alakítsa ki a társadalmi integráció és együttműködés politikáját.

A forradalmat követő kegyetlen megtorlás után, elzárkózás és autarkia helyett nyitás következik be, sokrétűvé válik a kapcsolat a nyugati társadalmakkal: kereskedelmi és kulturális téren egyaránt. Ez a nyitás a káderpolitika enyhülését vonja maga

követte – vagy büntetés nélkül is többen elvesztették: karrierjük, ha volt, megdőlt, az egyetemről kizárták a diákok, munkahelyére vissza nem vették az aki valahol dolgozott, a párt megszakadását új helykeresés követte. A beszámolókat akadozva mondták el, feltehetően az apa, nagypapa vagy bátya titkolta a gyerekek előtt, ami vele történt, talán nem akarta a bajt hozó tudást megosztani.¹⁰¹ Bár volt egy-két olyan gyerek, aki a forradalomban részt vett, hozzátartozóival együtt rejtegette az emlékezős relikviákat. A családban nem a „volt uralkodó osztályok”, nem is az „egykori kizsákmányolók” leszármazottai voltak – éppen

¹⁰¹ Az interjúknál meglepő volt a szűkszavúság ötvenhatosok illetően. Ezt a tapasztalatot erősíti meg Kőrösi-Molnár 2000. és Gábor-Szalai 1994. Lásd még: Szakolczai 2001.

után. A közlekedés a nyugati világgal elfogadottá válik, ismertté válnak a nyugati világ teljesítményei, a technika, a tudás, beáramlik az ismeretekkel együtt a habitus is. A szovjetek nyomását nem lehetett elkerülni, a hűséget újra és újra demonstrálni kellett, ahogy a jelszó is szovjet eredetű: „utolérni és túlszárnyalni” – mármint a kapitalizmust. A hidegháború után „békés versenyben” kell győzni, ehhez pedig versenyképes emberek kellenek: tájékozottság, műveltség, viselkedni tudás, tárgyalóképesség, tudományos eligazodás. Felhasználják azokat, akik a nyugati világban megfelelő módon képviselik a szocialista – a „kádárista” – Magyarországot. A megkívánt színvonal munkát ad a „régiektől”, bár a származásuk iránti bizalmatlanság megmarad, de lassanként mozgástere lesz a tudással és kultúrával rendelkező, szocializmus-sal szemben már nem ellenséges, volt polgári és úri osztályok képviselőinek.

Nagy belső változásra – mondhatni bátorságra – utal, amikor majd kimondják, hogy „vannak gazdasági bajok”, és ezeket a bajokat nemcsak az ellenség aknamunkája okozza. Miközben a szocialista gazdaság kétségbevonhatatlan fölényének hangsúlyozására kényesen vigyáznak, magát a *rendszert* nem érheti kritika, de a részleteket és módszereket lehet javítani. Átmeneti zavarokról lehetett beszélni, ezeket ki is kell kiküszöbölni – sőt esetleg reformálni is lehet. Az azonban, hogy a szocialista gazdaság működésének csődjéről lenne szó, még a közbeszédben sem említhető.

A politikai megbízhatóság az enyhülés után változatlanul fontos maradt, de már a szakmailag lényeges helyeken – ott is inkább a második vonalban – hol rejtve, hol nyíltabban, megjelennek a szakértők. Míg nagy erőfeszítéssel új szakembergárdát nevelnek az egyetemeken, a szocializmusban felnőtt – a káderpolitika vezetőinek feltételezése szerint – a rendszerhez hű fiatalokból, addig esélyt adnak a korábban polgárinak, vagy szakértelmiséginek mondott, nemrég még kiszorított szakembereknek.

Ez a változás teszi lehetővé, hogy a régi úri és polgári osztályok tagjai, illetve a „kulákok” leszármazottainak szakmai útja – mondhatni karrierje – beindulhasson. Itt találhatjuk a rendszerváltás utáni megosztottság egyik gyökerét is: a karrier, a felemelkedés érdekében meghozható áldozat a párttagság, amikor már az ideológiai meggyőződés nem feltétel. Ezért lépnek be olyanok is az MSZMP-be, akik az MDP-nek se nem akartak lenni, se nem lehettek tagjai.

Így kerültek be a mintánkban lévő hajdani kirekesztettek is komolyabb pozíciókba, egyetemekre, tudományos intézetekbe, szakkönyvtárakba, illetve a külkereskedelemben és az üzemekben is vezető beosztású szakemberekké váltak, többen pedig szabadfoglalkozású értelmiségiek lettek – már amennyire ez a szocializmusban lehetséges volt.

Vizsgálatunk során találkoztunk azzal is, amikor a családban a meghurcolástól leginkább megszenvedett tag lesüllyedése után ki tudott kerülni a társadalmi mélységből, ha nem is érte el az egykor elvesztett színvonalat. Láttuk, amikor a deklaszálódott réteg gyereke emelkedett fel, de olyat is, hogy az érintett saját lesüllyedése árán juttatta feljebb gyerekeit. Ez a „feljebb” azonban a társadalmi hierarchiában inkább a közép felé mutat, az adott rendszernek megfelelő struktúrában.

Ahol két generációt is terhel a múlt – a nagyszülőket és a szülőket –, vagy ahol rendkívül nagy volt az átélte megrázkódtatás, illetve ahol az üldözés továbbterjedt

a következő generációra, ott csak az unoka válik képessé társadalmi emelkedésre. Három generáció alatt legtöbbször behozható a drasztikus süllyedés okozta hátrány, így csaknem elérik azt a társadalmi szintet, ahová radikális deklaszálódás nélkül, a megváltozott társadalom szerkezetében eljutottak volna. Ez azonban nem visszaemelés, hiszen nincs „vissza” – az a társadalom, amelynek meghatározott helyéből egykor kivették, visszaállíthatatlan. Az új társadalom struktúrája pedig más alapokon és másféle szerkezetben jött létre, és ha kikerültek is a korábbi helyzetükből, felfelé vezető út csak az új társadalmi szerkezetben nyílhatott.

Így például a jogot végzett hajdani képviselőt takarítóként alkalmazzák a bankban, ahonnan főosztályvezetőként ment nyugdíjba.

A fölhöz jutott szegényparaszt, aki igazi mezőgazdasági tehetséggel „kulákbirtokká” növeli a gazdaságát, sikerét a szocializmus kerékbe töri, portás lesz. Bár portás marad, de mind a hat gyereket taníttatja, azt akarja, hogy sorsuk biztonságos legyen, és hogy a városban használható szakma legyen a kezükben, és semmiképpen se maradjanak parasztnak.

Kisajátított birtokuk nyomán, „kulák”-minősítésű gazdafiú, a pesti segédmunkás-lepcsőt járja végig – segédmunkás, raktári munkás, „tróger” stb. – de nem sokára szakmát talál, majd új szakmájában magasabb képesítést nyer –, és kedvezőbb társadalmi lehetőségek közt –, jelentős szakmai kvalifikációhoz jut, gyerekeit pedig majd magas szinten iskoláztatja, hogy jó szakmához juttathassa őket.

Vizsgálatunkban sok árva sorsát követtük. Sok árvát termelt ez az idő. Elpusztultak az apák – szülők – a két világháborúban, illetve a deportálás, front és munkaszolgálat, hadifogság, bombázások miatt. Az özvegyek és árvák küzdelmes sorsában azonban, mintha a fájdalom belső energiává vált volna. A meghalt apák helyébe lépett anya vagy nagyszülők mindent megtesznek azért, hogy a gyerek megfelelő iskoláztatást és szakmát kapjon. A gyerekek is igyekeznek, mintha pótolni akarnák a pótolhatatlant, és átvennék az elhalt szülők megtört ambícióit. Talán a sok halott miatt rájuk háruló felelősség lendítené őket előre.

Sokan voltak olyanok is, akik képességeiket nem tudták mozgósítani a felemelkedéshez, és nem tudtak szabadulni a „társadalmi átok” alól. Számukra nem volt felívelő az életút: a rektor például a kitelepítés megszűntével visszakérülhetett Budapestre, de csak segédmunkás lehetett az egykor általa alapított intézménynél. A kitelepített fővárosi ügyvéd a segédmunkás helyzetből nem tudott már egy alsó kispolgári szintre sem visszaemelkedni, felesége is csak alsó szintű, alkalmazotti álláshoz juthatott. Gyereük viszont – bár származása miatt csak estin végezhetette el az egyetemet – műszaki egyetemi diplomával mérnök lett. Eleinte kisebb vezető funkciót kapott, majd nagyobb megbízatáshoz jutott, s a rendszerváltozás után maga is sikeres vállalkozóvá vált. Volt azonban tartós lent maradás is, mert létezett olyan lecsúszás, amelyet nem követett visszatérés, hanem alkohol és frusztráció.

A felemelkedésnek – visszaemelkedésnek – nem csak külső, hatalmi-káderpolitikai korlátjai voltak, de belülről érzékelt erkölcsi-politikai-világnézeti gátjai is. A „deklaszált elemek” bevonása a gazdasági, kulturális életbe az enyhülés után korántsem

jelentette azt, hogy bárhol alkalmazni lehetett volna őket. Mindig gyanúsak és zsarolhatók maradtak. Nemcsak a politikai, ideológiai hatalom nem engedte őket a belső körökbe, de maguk a meggyötörtek sem akartak annak a hatalomnak felső és belső köreibbe kerülni, amelytől el kellett viselniük a megaláztatást. Nem lettek tagjai – még ideiglenesen sem – a honvédségnek, a rendőrségnek, a politikai apparátusnak, a gazdasági-politikai vezetők csapatának és az ideológiai felügyeletnek, illetve a „tudományos rendőrségnek”. Nem álltak annak a hatalomnak a szolgálatába, amely valamikor tönkretette a családjukat, és amellyel szemben – sokféle ellenérzéssel – többé-kevésbé mindvégig kritikusak voltak. Maradt a hallgatás, a magukba fojtott vélemény, a kifejezetlen ellenérzés. Inkább a hatalomtól, politikától és az ideológiától független szakmai tudás érvényesítésére törekedtek.

Míg letaszítás idejében „lent”, a portás-raktáros-éjjeliőr-takarító „bugyorbéli” egyenlőségében találkoztak a különböző társadalmi eredetű és történetű „flekkes” emberek, az *olvasás* után magasabb szinten alakultak ki az új „menedékek”, az újfajta csomópontokban jöttek létre társadalmi kereszteződések. Ilyen lehetőség volt a megszerzett diploma, és az értelmiségi pálya. Lentről a megemelkedés, fentről a lesüllyedés utáni visszaemelkedés esélye. Itt találkozhattak a korábban kitesztott hajdani kizsákmányoltak, akik tudásuk révén alulról megemelkedtek, azokkal a deklasszáttakkal, akik hasonló eszközökkel emelkedhettek vissza. Egyetemen nem taníthattak ugyan – a szocialista ifjúság védelmében kellett őket elszigetelni, megóvni káros hatásuktól, téves ideológiájuktól, (ellen)forradalmi nézeteiktől –, de dolgozhattak olyan kutatóhelyeken, ahol jó káderek ellenőrizték munkájukat, publikációikat. Az *értelmiségivé válás* így lehetett a kitörés és az emelkedés *nem* politikai útja. Az idő is olyan volt, amikor a közbeszédben és a hatalom szemében is erősödött az érvényes tudás megbecsülése.

A vizsgálatunkban megismert családtörténetek azt is mutatják, hogyan éltek túl a különféle eredetű emberek a huszadik század oly sokféle megfosztását: otthontól, házától, családtól, emberi léttől, jogoktól, tulajdontól. Ha elvették a földet, találtak-e új talajt a talpuk alá? Ha elvették a tulajdont, a munkaeszközöket, tudtak-e valamiféle „tőkét” mozgósítani létfenntartásuk érdekében? Ha kizárták őket annak lehetőségeiből, hogy tanult képességüket, kulturális adottságaikat hasznosítsák, mire tudták fordítani a szellemi energiáikat, a kényszerűen rájuk háruló feladatok megoldásának során? Ha a büszkeségüket kikezdték, vagy emberségükben megalázták őket, tudtak-e ellenerőt mozgósítani, amivel újra építhették önmagukat, családjuk relatív biztonságát, az élethez szükséges alapokat?

Kutatásunk során a túlélő-képesség bámulatos változataival találkozhattunk. A túlélő-képességhez rövid távon, az önvédő és fenntartó erőre hosszú távon használható képességekre volt szükség Kelet-Közép Európában. Ezért analitikusan külön választható a túléléshez szükséges, a bajban való felülkerekedésre lehetőséget adó erő, a megküzdés és elviselés belső adománya, és a külső világhoz való alkalmazkodás képessége. Vannak olyan örökölt, talán tanult eszközök, amelyekkel túl

lehet élni a hányattatásokat, és olyanok, amelyeket az új helyzet vált ki, amikkel élni lehet.

Különbséget találtunk a szociológiai értelemben vett mobilitáshoz szükséges képességek jellegében: az egyik olyan adottság, amelyik a társadalmi „hullámvasúton” a felkapaszkodáshoz elégséges energiát ad. Ez az adottság inkább *felhajtó erő*. A nehézségek elviselése során megőrzött képességek pedig, az emberi tartás, a lelki és szellemi erő, vagy akár a függetlenség megtartásának igénye, minden adott hatalommal szemben önbizalmat adó forrás, amit inkább *fenntartó erőnek* lehet nevezni.

A családoknál külön figyelmet érdemel az, hogyan viselik el a meghurcolást, majd a kényszerek között hogyan találják és teremtik meg az élet élhető terét. Olyan küzdőképesség eredménye ez, amelyben a családok továbbörökítő ereje is benne rejlik.

Mindenekelőtt szükséges a remény, hogy van túlsó part, ahová át lehet és kell is úszni. Kell továbbá a bizalom, hogy képes lesz a küzdelemre, és ki fog kerülni a mélységből. Bonyolult szövődékké áll össze a saját erő, a többiek szolidaritása, a hagyományok belső parancsa, tápot ad olyan magatartás-vezérlésnek, amely nem engedi meg a behódolást.

A túlélést segíti valamiféle hit és eszme ereje, az igazságérzet biztonsága – a megőrzött és újra érvényesülő igazságba vetett meggyőződés. Olyan biztonság tudata, amely lehet történelmi eredetű, lehet univerzálisan emberi és lehet transzcendens. A lényege közös: mulandó minden hatalom, gyors lehet a felemelkedése és végleges a süllyedése a meghatározó, alapvető erőkkel szemben.

Az erő tudatát az emberi méltóságba vetett hit táplálhatja, amikor a méltatlan helyzet fel sem ér ahhoz, akit elért. Ez a szemlélet arra utal, hogy itt minden átmeneti. A nagy megtartó meggyőzések mellett segítenek a mindennapi élet egyszerű kapaszkodói is. Az érintettek elbeszélései nyomán haladunk, s egyszerű csoportosítással tekintjük át ezeket.

Ilyenek ismétlődnek: „A tanulás”. „Az igényesség”. „A tisztesség és erkölcs”. „Adni magunkra”. „Formákat tartani”. „Panasz nélkül”. „A gyengeséget nem szabad megmutatni!”. „Erősnek kell maradni.” „Emelt fővel viselni” mindent, ami keresztezi az utat, legyen az betegség, gyengeség vagy családi bajok, társadalmi megpróbáltatások, meghurcolások. Segíthet a forma, ami sohasem csak „üres forma”, még a külső látzat őrzése sem, ami visszahat a lényegre.

A hagyományos erkölcsi erő, a magatartást megalapozó követelmények mellett adtak külön hangsúlyt a formák és rítusok fenntartásának, mint a „tartás” egyik elemének. Ezeknek volt szerepük az élet folyamatosságában, a megmaradásban, kilépésre adott módot a beszorító hétköznapiakból, a méltóság őrzésében és a valahová tartozás tudatában. A külsőségek megtartása segített a belső erő kifejezésében.

Az egyik emlékező a következőképpen jellemzi a formák erejét: „*Nagyon adtak arra, hogy hogyan történjék a terítés. A családi együttléteknél mindig formája volt. Akkor lázadoztam, nem láttam értelmét, mégis most úgy érzem, sokat adott, talán még tartást is.*” (52, 24, 73.)

A formák betartása „tartáserősítő”, sőt kapaszkodó is lehet, a viselet, az étkezések stílusa, az evés módja, de még a „kenyértörés” rítusa azért is fontos a kitelepítésből hazalátogatva, mert az az „úri lány ismérve”. Minden kisszerűsége ellenére is ellenál-lás jele, az „ellenséges környezetben” nevetségessé tett szokásokat komolyabb meg-próbáltatások idején sem szabad feladni, „megadni magunkat”. Még ha semmi raci-onalitása sem látszik ennek a ragaszkodásnak.

Külső, sőt felületi jellemzők megőrzésétől – amelyek szerepet adnak a tartásnak, kitartásnak – a személyiség mélystruktúráját jelentő hitekgig, az életbizalomig, a tu-datosult történeti szemléletig terjed a tartás őrzésének feltételrendszere. A személyi-ség intaktságát biztosító elemek őrzése segíti a túl- és átélést.

Szociológiai evidencia, hogy mit jelent a hosszabb távú megmaradáshoz a tudás, a műveltség. Jelenthet készséget, átlátást, de megadhatja a szellemi infrastruktúrát, a támaszt is a hely megszerzéséhez, megtartásához. Ezért is folyik mindig hatalmi harc, az ideológiához és hatalomhoz kötött, sajátos „numerus claususok”-ért. Ezekben hol a „kellemetlen” etnikumok – zsidók – társadalmi arányaihoz kötik a felvételi arányo-kat, máskor az új szocialista értelmiség megteremtése érdekében, osztályszempontú „numerus clausus”-szal korlátozzák a polgári, értelmiségi eredetű, „osztályidegenek” bekerülését az egyetemekre. Van ahol a gazdagság, a vagyon jelent korlátot, általá-ban valamilyen „egészséges arányt” emlegetnek a beteg állapotok fenntartásához.

Hasonlóan lényeges megtartó erő a tanulás, és a jó nevelés. „Amit megtanulsz, azt senki tőled el nem veheti” – ez volt a zsidó családokban generációkon keresztül to-vábbadott tanács az életre. A tudás „kompenzája” a származást – így vélekedtek, bár az átélte korszak után a tapasztalat szerint módosítva, mert a tudást ugyan tényleg nem lehet elvenni, de kiiktatható, olykor szükségtelen – sőt gyanússá is tehet.

„Minden gyerekeknek – öten voltunk – szüleink szakmát, mégpedig ipáros szakmát ad-tak a kezébe. Varrónő, kertész, ötvös, könyvkötő, keramikus” – mondja az egyik kérde-zett. „Azt akarták, hogy minden eshetőségre legyen olyan szakmánk, amiből mindenütt, minden körülmény között megélhetünk. Ezután végeztük el az egyetemet. Majdnem va-lamennyien végeztünk egyetemet, illetve főiskolát. Értelmiséginek lenni nem független ál-lapot. Kirúghatják, ha nem tetszik az orra hajlása, a vallása, vagy a világnézete. Kéz-művesre mindenütt szükség van.”

Hasonlóan elnyomott helyzetbe kerülve, az üldözöttekhez hasonlóan érvel a Hor-thy-korszak katonatisztjének gyereke. Az örnagy lánya úgy fogalmaz: „Olyan szak-mát akartak a kezembe adni, amivel mindenütt a világon boldogulok. Ami nem függ a politikától, nem függ az ideológiától, nem függ a nyelvtől, reálszakmát és nem huma-niőrákat. A humaniőrák ahhoz kellene, hogy lehessen élni és megérteni, mi is van a vi-lágban. Attól is élhet az ember, de abból élni nagyon kockázatos.”

A „jó nevelés” fogalma eltér az előbbtől. Több és kevesebb is, mindenképpen komplexebb értelme van. Jó iskolát, jó modort, nyelvtudást és a korban elvárt műveltséget is tartalmazza. Ezt később szakmává, sőt kenyérkeresetté lehetett kon-vertálni. Egy háború előtti „jó családban” kötelező volt két-három nyelv tudása. (Német, mert német kultúrkörhöz tartozunk. Francia, mert az a felvilágosodás

kultúrájának nyelve, akárcsak a nemzetközi diplomáciáé és a műveltségé, azon ol-vashatóak a legnagyobb szellemek művei. A modernebb XIX. század óta, a tágabb kitekintésű családokban előtérbe került az angol, az a nyelv, ami már Széchenyi óta jelen van a globalizálódó világ pragmatikus magyar gondolkodásában is.)

Sokat hangoztatták, hogy „ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy”, akárcsak a „min-denütt helytállni” vagy „ne lehessen eladni, bárhová vet a sors”. A nyelvtudás nem egy-szerűen műveltség kérdése – hogy „eredetiben kell olvasni” mindazokat a műveket, amelyek fontosak –, hanem feltétele a világban való jártasságnak is. Tájékozottság nél-kül beszorulva a kisvilágba, elzárva a nagy áramlatoktól, csak a nyelvismeret segítségé-vel lehet kitörni. Az információk teljes manipulálása mellett a történesek követhet-lenek lettek volna, nem lehetett e nélkül eligazodni a világban. A hivatalos hazudozással szemben az információ igénye, a valódi tájékozottság feltétele is a nyelvismeret volt.

A jó iskolák alapos, magas színvonalú képzést adtak, a Trefort utcai mintagim-názium, a fasori gimnázium vagy a piarista és cisztercita iskolák. Generációkon ke-resztül fenntartották az igényességet, a szellem pallérozásának követelményét, és az utódoknak is továbbadható szellemi mércét jelentettek.

A műveltség a tanuláson túl a nagy alkotásokból meríthető szellemi-lelki gazdag-ság forrása volt, önérték, de menedék is, még az életben maradás eszköze is lehetett.

A követelmények mellett sokat beszéltek az összetartás és a kölcsönös támaszkodás biztonságáról is. A család „mindig körülött bennünket a legrosszabb helyzetben is” – mondja egyikük, egy másik pedig: „Nagyon rosszul éltünk, mégis szépek az emlékeim, mert nagy szeretetben tartottak bennünket.”

A továbbadott társadalmi tudás értéke, a begyakorolt készségek, elvárt teljesít-mény és állóképesség mellett, szinte a státuszfenntartó adottságoknál is fontosabbak voltak, ahogyan az „életöröröl” és életkedvről beszéltek.

„Sorsukkal megküzdeni” vagy sorsukat emelt fővel elviselni nem volt elég, de meg kellett őrizni az életkedvet, megtartani a lelkiert és megmozgatni azokat az energi-ákat, amelyekkel ki lehetett kerülni a legnehezebb helyzetből is.

- Az apáról: „Hazatért tíz év után... (a hadifogságból) Lélekben nem tört meg, csak testben tették tönkre.”

- A nagyszülőket említve az életkedv fontosságáról szólt az unoka: „Mindig bol-dogan mentem nagyszüleimhez, mert nagyon sok vidámság és életkedv volt bennük, hi-ába vesztettek el mindent, és előjáró családból a falu legszegényebbjéi lettek.”

- A hatvan éves korban kitelepített nagyszülőkről: „amikor beszélgettek és én hal-lottam, akkor mindig a régmúlt időről volt szó természetesen. De nem hallottam kü-lönböző siránymot vagy panaszt.”

- A kitelepítésbe ugyan egy éven belül belehalt a nagyapa, de „nem panaszkodtak, nagyon intelligensen vették tudomásul”.

- „Kétkezi munkások lettek, (vagyonos emberekből), de egy panaszszó sem hagyta el az ajkukat.”

- „Ezek a régiek tudtak valamit: ha elvesztettek valamit, másnap újra felkeltek és új-ra kezdték mindent.”

A „tartás” olyan tulajdonság tehát, ami nem szociológiai kategóriák szerint mutat különbséget – sem „osztályhelyzet”, sem iskolázottság szerint. A családi és az emberi karakter belső követelménye volt, hogy nem szabad megadni magunkat. Egyaránt igaz volt arisztokratákra, polgároknak, polgári helyzetüktől megfosztott, osztályidegenségük miatt is kivetett zsidókra, falujukból elűződött parasztokra. Az volt közös bennük, ahogyan az intézményesített gyűlölettel szemben megerősítették magukat, az erkölcs, az öntudat és az igazságérzet erejével.

A szocializmus „hajnalán” a hatalom képviselői különösen nagy kedvvel alázták meg a „volt uralkodó osztály” privilégiumaitól megfosztott tagjait, de ez a megalázás inkább megedzette, semmint felőrölte erkölcsi erejüket. Így például fizikai munkát soha nem végző, megalázottságot soha nem tapasztalt, helyzetükből egyszerre kimozdított emberek („történelmi osztályok” tagjai, polgárok, művészek, egyetemi tanárok, írók, politikusok), sokszor vívtak ki csodálatot cellatársaiktól a börtönben, internált sorstársaiktól a táborban, a kitelepítés kényszers munkahelyén, vagy Sztálinvárosban, azzal ahogyan dolgozni tudtak és ők is tették azt, amit a többiek.

Az utódok és az életbenmaradtak emlékezetében a megmaradás tudata él, hiszen maguk is éppen ennek a kitartásnak az élő bizonyítékai. Ha nem is lehetett általános, nem érvényesülhetett mindenkor, és hosszú távon keveseknél bizonyult tarthatónak. A hányattatásokat túlélők között is sok volt a később bekövetkezett embervesztés. Sokféle módon morzsolódtak fel. Kutatásunk során hét családban emlékeznek öngyilkosságokra – ez a kérdezett családok tíz százaléka. Más esetekben a meghurcolás megtámadta az elmét, vagy pszichés zavart okozott a trauma. Az egészségi bajok az átlagos lakossághoz képest itt magasabbak, a betegségek is súlyosabbak voltak. A fizikai kínokból, a lelki teherterhelésből, a megnyomorításból, a testi-lelki kínzásokból a távoli, kivárthatatlan változás reménytelenségéből sokszor válik betegség, és sok betegségből lett korai halál.

A deklaszálódás, a tulajdontól való megfosztás után, a személyiség integritásának a megőrzése és az emberi méltóság megtartása érdekében ki kellett emelkedni a traumatizációból. Sokszor úgy, mint Münchhausen báró, aki saját hajába kapaszkodva húzza ki magát a mocsárból. A lelki akrobatikákhoz belső képességek kellettek. Az élet folytatódik, élni kell! – megélni is kell, tehát dolgozni kell. Nem lehetett a kapott sebeket újra meg újra feltépni, ehhez se hely, se idő nem volt. Meg kellett találni az életet élhetővé tevő magyarázatot, az adott, olykor szűk keretek között járható utat.

Ahogyan lazult a kényszer és nyíltak a mozgásterek, ahogy választani lehetett a lehetőségek között, tovább lehetett vinni a családot – ha már volt –, vagy ha élt a család iránt vágy, alapítani lehetett. Így, ha a meghurcoltat nem érte akkora megrázkódtatás, hogy elutasítsa az élet folytatását – mert „erre a világra nem szabad gyereket hozni” –, hanem élt benne a természetes vágy a gyerekek iránt, úgy párt keresett és talált, hogy családot alapítson. Mindkét útra van példa kutatásunkban.

De a generációk is eltérő választ adtak. Külön alfejezet foglalkozik a következő részben azzal, amikor a szülőkkel szemben, a felnőtté váló gyermek elfogadta a szo-

cialista rendszert, abba beépült, annak szisztémáját, előrelépési módszereit elismerte, dicsőségében osztozott, kitüntetéseit örömmel vette, anyagi előnyeit ma is élvezi – túllépve azon, talán el is feledkezve arról, hogy a szülőket, nagyszülőket a szocializmus tette tönkre. De ugyanezekben az emberekben a rendszerváltás után kétféle indulat erősítheti egymást: az egyik, amit a szocializmus ellen érez – a megaláztatásért, a veszteségekért, az elvesztett évekért. Ennek kifejezése egyszerű ellenérzés, a szembenállás, olykor a kifejezett gyűlölet, ha fenntartó oka meg is szűnt. A másik, bonyolultabb motívum nyomán utólag lesz a szocialista rendszer ellenzője, és míg belső meggyőződése egykor nem szimpatizált vele, de haszonélvezője volt a rendszernek, nem lázadozott, nem szállt szembe, és nem fejezte ki egyet nem értését azzal, ami és ahogy történt. De a szocializmus összeomlása után megbocsáthatatlannak tűnik, hogy nem volt ellenálló – és azért ami történt, a rendszernek nem bocsáthat meg, de önmagát felmenti.

A rendszerváltás után, a szocializmus elleni gyűlöletből fűtött szónoklatok előadói közül többekről tudni lehetett, hogy vagy ők maguk, vagy éppen legközvetlenebb hozzátartozóik kedvezményezettek voltak a szocialista rendszernek. Így meg lehet érteni, hogy egykori helyzetük és érzelmeik „bűnét” ezzel a hangos túlkibálással gondolják jóvátenni, hátha ez túlharsogja a belső hangot, egyben megtévesztheti a tájékoztatlanokat. Ez is egy módja a – lélektanban ismert – lelkiismeret elnyomásának.

Minden harsogás mellett erősen él a szocializmus összeomlása után azok nosztalgiája is, akiknek a rendszerváltozás nehézsége jutott. Akik a szocialista remények elvesztésének gyászát élik át, vagy egyszerűen a kapitalizálódás módja elborzasztja őket. Pozitív érzelmekkel fordulnak a szocializmus ma különösen hiányzó alapelemei felé. Azoknál is bekövetkezhetett ilyen fordulat, akik várva várták a rendszerváltozást, de szembeesülve a megvalósulás negatív velejáróival, ambivalens nosztalgiával fordulnak a letűnt rendszer felé.